

HANNA JĘDRUSZCZAK

PROBLEMY STRUKTURY SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ
LUDNOŚCI KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWEJ I ZSRR
W LATACH 1930—1960 *

Od dawna formułowanym postulatem badawczym jest rozpatrywanie procesów społecznych i ekonomicznych zachodzących w Polsce w porównaniu z analogicznymi procesami w innych krajach. Zbędne wydaje się dziś dowodzenie, iż problemy jednego kraju nie mogą być należycie przedstawione i wyjaśnione bez badań porównawczych. Uznając ten warunek za całkowicie uzasadniony, nie sposób jednocześnie nie zwrócić uwagi na to, że praktyczna jego realizacja jest bardzo trudna. Wynika to przede wszystkim stąd, że materiał statystyczny poszczególnych krajów różni się znacznie pod względem treści, zakresu i układu. Ogranicza to poważnie możliwości międzynarodowych porównań, wpływa ujemnie na ścisłość i precyzję ustaleń. Atrakcyjność porównawczego — w przekroju międzynarodowym — traktowania zagadnień społeczno-ekonomicznych jest jednak tak duża, że nie można się uchylić od jego podjęcia. Wysiłkom tym towarzyszyć może całkowicie uzasadnione przekonanie, iż zasadniczy, podstawowy kierunek rozwojowy badanych zjawisk, ich natężenie i skala mogą być — mimo wypowiedzianych wyżej zastrzeżeń — ustalone. O zastrzeżeniach tych zapomnieć jednak nie wolno i wszystkie przytoczone tu dane liczbowe nie mogą być odrywane od komentarza, albowiem dopiero łącznie z nim stanowią całość.

Przedmiotem porównań są przede wszystkim europejskie kraje demokracji ludowej i Związek Radziecki, a ponadto spośród innych krajów jako dodatkowy punkt odniesienia wybrano Austrię, Niemiecką Republikę Federalną, Francję, Wielką Brytanię, Włochy oraz Stany Zjednoczone A.P. Nie wszystkie problemy szczegółowych porównań mogły zostać tu zanalizowane przy uwzględnieniu wszystkich tych krajów, nie zawsze uzyskano pełną reprezentację wszystkich odcinków interesującego nas okresu, a to z powodu trudności w skompletowaniu

* Fragment większej całości.

materiału, ponadto dla niektórych zagadnień — z tego samego powodu — konieczne stało się odejście od ścisłej metody porównawczej, tj. od stosowania identycznego dla wszystkich krajów schematu klasyfikacji omawianych zjawisk czy procesów i w zamian za to posłużenie się podobnymi, w pewnym stopniu zróżnicowanymi schematami klasyfikacji. Podstawowym materiałem źródłowym były dane powszechnych spisów ludności.

Punktem wyjścia jest przedstawienie rozwoju liczby ludności w tych krajach, które zostały objęte porównaniami, a następnie zmian, jakie zachodziły w podziale na ludność miejską i wiejską oraz w stopniu aktywizacji zawodowej ludności. Ten ostatni element poddany jest dokładniejszej analizie, mającej na celu ustalenie głównych źródeł wzrostu liczebności czynnych zawodowo w tych krajach, w których tendencja taka miała miejsce, oraz kierunków aktywizacji zawodowej w przekroju podstawowych działów gospodarki.

ROZWÓJ LUDNOŚCI

Obszar Europy Środkowo-Wschodniej jest terenem skupiającym duży potencjał ludnościowy o wysokiej dynamice rozwojowej. Zasięg geograficzny tego obszaru jest nieco szerszy aniżeli teren objęty granicami państw należących dziś do grupy krajów demokracji ludowej, z uwagi jednak na zbliżony kierunek procesów społecznych i gospodarczych, zachodzących w tych krajach, traktujemy je jako jeden kompleks terytorialny i ludnościowy, identyfikowany z rejonem geograficznym Europy Środkowo-Wschodniej. Porównanie zmian w rozwoju liczby ludności na tym obszarze w okresie przed i po II wojnie światowej jest utrudnione przez liczne zmiany granic państwowych, jakie miały tu miejsce w przededniu wojny, w czasie jej trwania i po jej zakończeniu. Próba szacunkowego przedstawienia stanu zaludnienia w tych krajach przed wojną, tj. w początkach 1939 r., zakładać musi — dla utrzymania dokładniejszego porównania z późniejszymi zmianami liczby ludności — wielkość ich obszarów z pominięciem aneksji dokonanych przez Hitlera i Mussoliniego, a w szczególności do obszaru Czechosłowacji zaliczylibyśmy również Sudety, a Albanii traktować będziemy jako państwo niepodległe. Tak określony obszar Polski, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii, Jugosławii i Albanii stanowił w 1939 r. 1308,2 tys. km² i partycypował w obszarze całej Europy wraz z całym Związkiem Radzieckim (26 630 tys. km²) udziałem 4,9%. Dla utrzymania porównywalności z tymi zasadniczymi zmianami granic, jakie nastąpiły po wojnie w wyniku przyłączenia do Związku Radzieckiego Zachodniej Ukrainy, Białorusi, Ukrainy Zakarpackiej, Mołdawii, Litwy, Łotwy i Estonii, na-

leży do obszaru Polski, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii, Jugosławii i Albanii dodać obszar Litwy, Łotwy i Estonii — wówczas wszystkie te kraje łącznie stanowią w 1939 r. 1478,5 tys. km², tj. 5,6% powierzchni Europy i azjatyckiej części Związku Radzieckiego. Zaludnienie tych 10 krajów wynosiło w połowie 1939 r. 108 207 tys.¹, co tworzyło 18,9% ogółu ludności zamieszkałej na obszarze Europy wraz ze Związkiem Radzieckim².

Tak więc terytorium stanowiące 5,6% łącznego obszaru Europy wraz z azjatycką częścią Związku Radzieckiego zamieszkiwało w momencie poprzedzającym wybuch II wojny światowej 18,9% ludności tego obszaru, co świadczy o dużym stopniu koncentracji ludności³. Okres powojenny, mimo wielkich strat ludnościowych, jakie spowodowała wojna, nie zmienił w sposób bardziej istotny tego faktu koncentracji demograficznej, która — aczkolwiek nie będąc na tym terenie maksymalna dla Europy — pozostała nadal znaczna. Zmieniły się jednak ekonomiczne konsekwencje tego zagęszczenia.

Tabl. I obrazuje rozwój ludności w europejskich krajach demokracji ludowej, w Związku Radzieckim i niektórych innych krajach. Założeniem naszym — jak to zaznaczono wyżej — było podawanie liczby ludności według wyników powszechnych spisów ludności. Nie zawsze udało się dane te zdobyć, jak np. w wypadku Albanii, gdzie spis został przeprowadzony 25 V 1930 r.⁴ Przyjmowano wówczas dane dla 1938 r. Dane powszechnych spisów ludności są stosunkowo najmniej obciążone błędem statystycznym, a także spośród wszystkich danych spisowych najbardziej porównywalne, rozbieżności natomiast spowodowane odmiennym pojmowaniem w poszczególnych spisach ludności prawnej i zamieszkałej minimalne. Spadek liczby ludności w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, a także w Związku Radzieckim w latach pierwszych powojennych spisów ludności spowodowany był w różnej mierze bądź przez działania wojenne, bądź przez zmiany granic i ruchy migracyjne. Wpływ tych czynników na procesy demograficzne nie przestaje być przedmiotem różnorodnych ocen, a co za tym idzie, trwających jeszcze

¹ Obliczono na podstawie danych szacunkowych z pracy J. Poniałowskiego, *Demografia krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, Wyd. Szkoła Nauk Politycznych i Społecznych. Studium Krajów Europy Środkowo-Wschodniej, Londyn 1951, Maszynopis powielany, s. 2.

² Stan zaludnienia tego obszaru, przyjęty dla 1940 r., wynosi 573 mln. osób. Straty ludnościowe poniesione w pierwszym roku wojny nie deformują w sposób istotny tego odsetka.

³ 73,2 osoby na km², gdy przeciętna dla całej Europy w 1936 r. wynosiła 47 osób na km². *Demographic Yearbook United Nations*, 1948.

⁴ H. J. Dubester, *National Censuses and Vital Statistics in Europe 1918—1939. An Annotated Bibliography*, Washington 1948, s. 1.

Tabl. I. Ludność europejskich krajów demokracji ludowej, ZSRR i niektórych innych krajów w latach 1930–1960

Kraj	Rok	Liczba ludn. w tys.	Rok	Liczba ludn. w tys.	Rok	Liczba ludn. w tys.	Rok	Liczba ludn. w tys.
Albania	1930	1 003	1948	1 175	1950	1 218	1960	1 625
Bułgaria	1934	6 078	1946	7 029	1950	7 251	1956	7 614
Czechosłowacja	1930	14 730	1949	12 339	1950	12 388	1961	13 745
Jugosławia	1931	13 934	1948	15 772	1953	16 936	1961	18 549
NRD	1939 ^a	16 745	1946	18 354	1950	18 388	1960	17 188
Polska	1931	32 107	1946	23 960	1950	25 008	1960	29 731
Rumunia	1930 ^b	18 057	1949	15 872	1956	17 489	1960	18 403
Węgry	1941	9 316	1949	9 204	1955	9 838	1960	9 976
ZSRR	1939 ^c	170 557	—	—	1950	180 100	1959	208 826
Austria	1934	6 763	1946	6 818	1951	6 933	1961	7 073
Francja	1931	41 835	1946	39 848	1950	41 736	1960	45 904
NRF	1939 ^d	40 200	1946	43 705	1950	46 904	1960	53 756
W. Brytania	1938 ^e	46 211	1946 ^f	49 217	1951 ^f	50 225	1960 ^f	52 675
Włochy	1936	42 994	1946	45 287	1950	46 603	1960	49 559
Stany Zjednoczone AP	1940	131 669	1946	141 235	1950	150 697	1960	179 323

^a Wg spisu z 17 V 1939 w granicach z 4 XII 1952.

^b W granicach ówczesnych.

^c W granicach sprzed 17 IX 1939.

^d W granicach obecnych bez Berlina, ludność zamieszkała.

^e Anglia z Walią i Szkocją.

^f Anglia z Walią, Szkocją i ptn. Irlandią.

Ź R Ó D Ł A

Anuari Statistikor R. P. Sh. 1961, Tirane 1962.

Statisticzeskij spravocznik N. R. Bolgarii 1961, Sofia 1962.

Demografická píručka 1959, Statni Úrad Statistický w Pradze 1959.

Jugoslavija 1945–1964. Statisticki pregled, Beograd 1964.

Statistisches Jahrbuch der DDR 1960/61.

Rocznik Statystyczny 1961 i 1964.

Anuarul Statistic al Republica Populara Romina 1960, Bucarest 1960.

1960. Évi népszámlálás szemelyi es esaladi adatok, t. 2, Budapest 1960.

Statistiken der Erwerbstätigkeit in den Ländern der Gemeinschaft und Griechenland 1958–1962, „Sozialstatistik“ 1963, N. 4. Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften, Luxemburg.

Douzième Rapport Economique Annuel, Septembre 1961, Organisation Européenne de Coopération Économique.

Ergebnisse der Volkszahlung von 21. III. 1961. Österreich, Heft 11, Österreichisches Statistisches Zentralamt, Wien 1964.

Demographic Yearbook U. M. 1948, 1955, 1962; D. Kirk, *European Population in the Interwar Years*, Princeton, 1946 Appendix I.

badania. Jest to problem oddzielny i tak skomplikowany, że wymagałby specjalnego opracowania, toteż nie będziemy go tu szerzej rozwijać, wskazując jedynie przykładowo na szacunki strat ludnościowych spowodowanych bezpośrednio przez działania wojenne. Szacunki te są następujące: dla Związku Radzieckiego od 7 mln.⁵ do wysokiej liczby 20 mln.⁶ Dla Polski oficjalny szacunek Biura Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów oceniał rozmiary strat ludnościowych na 6097 tys. osób, która to liczba — wobec braku pełnego bilansu demograficznego Polski w drugiej wojnie światowej — bywa niekiedy kwestionowana⁷. Pozostałe kraje demokracji ludowej poniosły w czasie wojny niepomiarne mniejsze straty ludnościowe, jedynie Jugosławia, straciła 1680 tys., co stanowiło 10,5% przedwojennej liczby ludności, natomiast straty Czechosłowacji były szacowane w granicach 250—190 tys. (tj. odpowiednio 1,5—1,25%)⁸, Węgier — 109 tys. (1,2%)⁹. Wszystkie podane wyżej liczby obrazują bezpośrednie straty wojenne w ludności wojskowej i cywilnej i nie uwzględniają zmniejszenia przyrostu rzeczywistego wywołanego spadkiem stopy urodzeń i wzrostem śmiertelności na skutek przyczyn wynikających pośrednio z sytuacji wojennej.

Te głębokie zmiany ludnościowe wywołane wojną nie zmieniły jednak podstawowych stosunków w potencjale demograficznym głównych mocarstw, albowiem potencjał ten był określany przez długookresowe, trwałe trendy historyczne. I tak NRF zajmuje obecnie drugie miejsce w Europie po Związku Radzieckim. Francja, Wielka Brytania i Włochy wkrótce po zakończeniu wojny zrównoważyły bądź zrekompensowały z nadwyżką swój potencjał ludnościowy. W krajach Europy Wschodniej ubytek ludności spowodowany wojną bezpośrednio po jej ustaniu poczęła rekompensować duża prężność biologiczna szczególnie dotkniętych przez wojnę narodów Jugosławii i Polski.

W ciągu piętnastu lat powojennych — jak o tym szczegółowo będzie

⁵ D. Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, Princeton 1946, s. 69.

⁶ *Cahiers de l'Economie Soviétique* 1946, Nr 1(3), cyt. wg Kirk, *op. cit.*, s. 70. J. Poniatowski skłonny jest przyjąć w cytowanej pracy liczbę 12 mln. osób jako wielkość strat poniesionych przez ZSRR w II wojnie światowej.

⁷ E. Rosset, *Nowe oblicze demograficzne Polski*. „IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Warszawa 13—15 września 1963, Referaty i dyskusje. Polska Ludowa”, Warszawa 1964, s. 291. Por. także cytowaną pracę J. Poniatowskiego.

⁸ Według szacunku dokonanego przez Międzynarodową Komisję do Badania Zagadnień Europy, w: *The Results of the War of 1939—1945 as Regards the Population of Germany and of the Allied Countries of Europe*, 1946, cyt. wg Kirk, *op. cit.*, s. 69; por. także M. Krasocki *Aktualne zagadnienia ludnościowe*, Praca i Opieka Społeczna 1947, z. 2.

⁹ 1949. *Évi népszámlálás. I. Előzetes adatok*. Budapest 1949.

jeszcze mowa — Albania, Bułgaria, Jugosławia, ZSRR, a w mniejszym stopniu Węgry, przekroczyły przedwojenny poziom liczby ludności, a pozostałe kraje znacznie się doń zbliżyły. W krajach zachodnich rozwój liczby ludności wykazywał śmielszą dynamikę, co spowodowane było przede wszystkim nieporównanie mniejszymi rozmiarami strat wojennych.

W 1960 r. obszar zajmowany przez europejskie kraje demokracji ludowej wynosił 1274,6 tys. km², co — mimo powstania Niemieckiej Republiki Demokratycznej rekompensowanego odejściem z grona samodzielnych państw Europy Środkowo-Wschodniej Litwy, Łotwy i Estonii — stanowi zmniejszenie obszaru tego kompleksu o ponad 200 tys. km w porównaniu do 1939 r. Ubytek ten złożył się przede wszystkim ze zmniejszenia terytorium Polski (ok. 77 tys. km²), Rumunii (ok. 58 tys. km²), Węgier (24 tys. km², chodzi o Ukrainę Zakarpacką, która w latach 1918—1938 należała do Czechosłowacji, a od 1939 r. do Węgier).

I tak obszar ośmiu krajów demokracji ludowej stanowił w 1960 r. odsetek mniejszy, aniżeli ten, który w 1939 r. określał udział wszystkich krajów Europy Środkowo-Wschodniej w łącznej powierzchni rejonu Europy i Związku Radzieckiego i wynosił 4,6‰ w stosunku do 27 354 tys. km² obszaru całej Europy i Związku Radzieckiego. Wobec 640 mln. ludności zamieszkującej w 1960 r. Europę wraz ze Związkiem Radzieckim ludność europejskich krajów demokracji ludowej liczyła 117,6 mln. osób, tj. 18,4‰. Jest to odsetek niemały. Dlatego też rozwój polityczny oraz społeczno-gospodarczy krajów Europy Środkowo-Wschodniej wpływa w istotny sposób na układ stosunków w całej Europie. W okresie międzywojennym jedną z przyczyn zacofania gospodarczego Europy Środkowo-Wschodniej była słaba pozycja międzynarodowa tych krajów, były one bowiem terenem rozgrywek między mocarstwami, które tę część Europy uważały za swe zaplecze rolniczo-surowcowe i usiłowały dzielić na różne strefy wpływów czy interesów¹⁰.

Po II wojnie światowej przeobrażenia strukturalne natury politycznej i społeczno-ekonomicznej sprawiły, iż pomiędzy krajami Europy Wschodniej a pozostałymi krajami Europy ustał stosunek komplementarności, jaki zachodzi między obszarem uprzemysłowionym a rolniczo-surowcowym.

Zmiany polityczno-ustrojowe traktować wypada jako podstawowy czynnik decydujący o przekształceniu funkcji społeczno-gospodarczych krajów demokracji ludowej w obrębie całej Europy. Politykę gospodarczą wszakże, zmieniającą funkcje i strukturę społeczno-gospodarczą

¹⁰ Por. H. Tennenbaum, *Europa Środkowo-Wschodnia w gospodarstwie światowym*, Londyn 1942, s. 125.

kraju uznać można za pochodną przemian polityczno-ideologicznych¹¹. Zmiany charakteru społeczno-gospodarczego tych krajów uwarunkowane były z kolei w dużej mierze przez czynniki demograficzne. W toku dalszych wywodów postaramy się sprecyzować, na czym uwarunkowanie to polegało.

Dynamikę rozwoju demograficznego krajów Europy Wschodniej i Związku Radzieckiego oraz niektórych innych krajów ilustrują wskaźniki zawarte w tabl. II. Zostały one obliczone w oparciu o dane przedstawione w tabl. I, które zmodyfikowano dla okresu międzywojennego poprzez wprowadzenie informacji o liczbie ludności z lat poprzedzających możliwie bezpośrednio wybuch wojny.

Tabl. II. Wskaźniki rozwoju ludności

Kraj	Podstawa		Okresy		
			1946—1949	1950—1955	1959—1960
Albania	1938	100	112,9	117,1	156,2
Bułgaria	1934	100	115,6	119,3	125,2
Czechosłowacja	1938	100	84,3	84,6	93,8
Jugosławia	1931	100	108,5	116,5	127,6
NRD	1939	100	109,6	109,8	102,6
Polska	1931	100	74,6	77,9	92,6
Rumunia	1936	100	81,8	90,1	94,9
Węgry	1941	100	98,8	105,6	107,1
ZSRR	1939	100		105,6	122,4
Austria	1937	100	100,9	102,6	104,7
Francja	1936	100	96,7	101,3	111,5
NRF	1939	100	108,7	116,7	133,7
W. Brytania	1938	100	106,5	108,7	114,0
Włochy	1938	100	105,4	108,4	115,3
St. Zjednoczone AP	1940	100	107,3	114,5	136,2

Wśród krajów demokracji ludowej największą dynamikę wzrostu wykazywała kolejno ludność Albanii, Jugosławii i Związku Radzieckiego. Spośród obserwowanych przez nas tutaj krajów zachodnich jedynie Niemiecka Republika Federalna i Stany Zjednoczone miały wyższe wskaźniki wzrostu ludności aniżeli Jugosławia i ZSRR.

¹¹ Badacze ogólnoteoretycznych problemów wzrostu wskazują, iż w fazie startu rozstrzygnięcie problemów wynikających ze stanu zacofania nie może nastąpić bez zmiany kierunku wewnętrznego rozwoju, którą w czasach najnowszych „zapewnić może tylko prawdziwa »mobilizacja ideologiczna«... jeżeli chodzi o narody europejskie — jak to podkreśla ekonomista-historyk, A. Gerschenkron — do stworzenia przemysłu przyczyniły się takie siły napędowe, jak socjalizm we Francji, nacjonalizm w Niemczech, marksizm-leninizm w Rosji”. G. Balandier, *Le contexte socio-culturel et le coût social du progrès* — w pracy: *Problemy wzrostu ekonomicznego krajów słabo rozwiniętych*, Warszawa 1958, s. 251.

Podane tu wskaźniki wzrostu ludności nie obrazują rozmiarów względnych rocznego przyrostu, który w krajach demokracji ludowej był szczególnie wysoki, albowiem wyrównywał straty ludnościowe spowodowane przez wojnę. W większości tych krajów już w latach pięćdziesiątych nastąpiło wyrównanie ludnościowych strat wojennych, a w 1960 r. jedynie Czechosłowacja, Polska i Węgry nie odzyskały jeszcze tej liczby ludności, którą posiadały przed wojną. Przeciętny wskaźnik wzrostu liczby ludności w krajach demokracji ludowej i w Związku Radzieckim wyniósł w r. 1960 w porównaniu do r. 1939 — 113,6, a w wybranych, głównych krajach zachodnioeuropejskich i w Stanach Zjednoczonych — 119,2. Ten wyższy wskaźnik przeciętny był tu osiągnięty dzięki większej równomierności ruchu naturalnego i przyrostu rzeczywistego, które nie były tak zasadniczo i głęboko zakłócone przez wojnę, jak to miało miejsce w krajach Europy Wschodniej. Oczywiście pełne wyjaśnienie przebiegu rozwoju demograficznego jakiegoś kraju lub grupy krajów nie jest możliwe bez dokładnej analizy czynników ściśle biologicznych (ruch naturalny) i społeczno-historycznych (wojny, migracja itp.), wpływających na ten rozwój. Analiza taka odwiódłaby nas jednak zbyt daleko od zasadniczego wątku rozważań, które zmierzają do przedstawienia roli czynnika demograficznego w przemianach społeczno-ekonomicznych krajów demokracji ludowej. Z tego punktu widzenia większą przydatność ma dla nas nie tyle wyjaśnienie źródeł rozwoju demograficznego, ile konstatacja jego kierunku, rozmiarów oraz podstawowych następstw ekologicznych i przejawów nowego, ekonomicznego podziału wzrastającej ludności.

Dotychczasowe rozważania nasuwają następujące konkluzje:

1. W wyniku II wojny światowej nastąpiło geopolityczne przesunięcie kompleksu państw Europy Środkowo-Wschodniej w kierunku zachodnim, a to dzięki powstaniu NRD i licznym zmianom granic.

2. Kompleks ten uformowany jest z mniejszej liczby samodzielnych, bardziej jednolitych pod względem narodowościowym, organizmów państwowych aniżeli przed wojną oraz zajmuje absolutnie i względnie mniejsze terytorium.

3. Zmniejszeniu absolutnemu łącznej powierzchni zajmowanej przez europejskie kraje demokracji ludowej towarzyszył wzrost ogólnej liczby ludności, a co za tym idzie gęstości zaludnienia.

LUDNOŚĆ MIEJSKA I WIEJSKA

Kraje Europy Wschodniej stanowią od lat teren rosnącej gęstości zaludnienia. W rolnictwie, które stanowiło tu podstawową dziedzinę zatrudnienia, stosunki własnościowe i wytwórcze ulegały powolniejszym przemianom aniżeli te, które dyktował rozwój demograficzny, dlatego też

zjawisko wzrostu gęstości zaludnienia prowadzi do migracji ludności ze wsi do miast, czego następstwem jest wzrost odsetka ludności miejskiej wśród ogółu ludności. Ten czynnik demograficzny nie często bywa wymieniany wśród przyczyn, które mogą wyjaśnić proces ruchów migracyjnych ze wsi do miast¹². Tymczasem rosnąca gęstość zaludnienia w przekroju poszczególnych krajów jest długotrwale występującym procesem, którego ujściem niejako jest wzrost urbanizacji. Absolutny i względny wzrost liczebności mieszkańców miast może być traktowany jako demograficzne następstwo postępującej gęstości zaludnienia, zjawisko, które ma swe źródło w wyższej stopie rozrodczości ludności wiejskiej i które stanowi oczywiście tylko jedną z całego kompleksu przyczyn, warunkujących przepływ ludności ze wsi do miast.

Warto tu może na marginesie zaznaczyć, iż wyższa stopa rozrodczości ludności wiejskiej była czynnikiem, który oddziaływał trwale i decydująco w okresie międzywojennym na ogólny rozwój ludności w krajach o przewadze ludności wiejskiej. Gwałtowne przemiany społeczne, raptowny przypływ ludności wiejskiej do miast, tak jak to — dla przykładu — miało miejsce w Polsce w latach powojennych, spowodował swoistą rustyfikację nie tylko struktury społecznej miast, ale również elementarnych wzorców obyczajowych, funkcjonujących w środowisku miejskim, i zdecydował o tym, „iż znaczny po wojnie wzrost rozrodczości w miastach polskich jest w części przynajmniej zasługą tych elementów, które świeżo zasilily ludność miejską”¹³.

Tabela III zawiera dane, które charakteryzują proces wzrastającej gęstości zaludnienia.

Od r. 1930 do 1960 r. nastąpił znaczny wzrost gęstości zaludnienia w krajach Europy Wschodniej. Przyrost liczby mieszkańców na 1 km² wyniósł w tym okresie w Albanii — 18, w Jugosławii — 17, w Rumunii — 16, na Węgrzech — 14, w Polsce i w Bułgarii — 12 osób. Jedynie w Czechosłowacji, której powierzchnia i ludność uległa zmniejszeniu

¹² Por. O. Franges, *Die Bevölkerungsdichte als Triebkraft der Wirtschaftspolitik der südosteuropäischen Bauernstaaten*, Kieler Vorträge z. 59, Jena 1939 (dot. Bułgarii, Jugosławii, Rumunii).

¹³ E. Rosset, *Perspektywy demograficzne Polski*, Warszawa 1962, s. 224, oraz tegoż autora: *Zmiany w płodności ludności miast i wsi, ich kierunek i podłoże*, Sympozjum demograficzne, Smolenice 17—20 V 1961, Maszynopis powielony. W Polsce w latach 1931—1932 przyrost naturalny na wsi wynosił 16,7‰ i był dwukrotnie wyższy od przyrostu naturalnego miast (8,4‰). W 1950 r. nastąpiło zrównoważenie przyrostu naturalnego miast i wsi, który przyjął dokładnie tę samą stopę — 19,1‰. W latach 1951—1955 zaznaczyła się przewaga stopy przyrostu naturalnego w miastach nad tą, która była osiągnana przez wieś. Dopiero od 1956 r. nastąpiło odwrócenie tych proporcji i przewaga stopy przyrostu naturalnego wsi nad miastem trwa do dziś. Por. *Rocznik statystyczny 1965*, Warszawa 1965, s. 44.

Tabl. III. Gęstość zaludnienia

Albania	Rok	1930	1936	1939	1948	1950	1954
	Liczba mieszk. na 1 km ²	36	36	38	41	42,9	54
Bułgaria	Rok	1934	1936	1939	1948	1950	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	59	61	61	64	65,9	71
Czechosłowacja	Rok	1930	1936	1939	1949	1950	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	105	104	110	97	101	107
Jugosławia	Rok	1931	1936	1939	1948	1953	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	56	61	63,4	62	68	73
NRD	Rok				1945	1950	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²				170 ^e	159	159
Polska	Rok	1931	1936	1939	1949	1950	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	83	90	90	78	85	95
Rumunia	Rok	1930	1936	1939	1948	1954	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	61	66	67,9	67	72	77
Węgry	Rok	1930	1936	1939	1949	1950	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	93	96	98	104	100	107
ZSRR	Rok	1926	1936	1939		1959	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	7	8	9		9	10
Austria	Rok	1934	1936	1939	1949	1951	1959
	Liczba mieszk. na 1 km ²	81	81	79,5	85	83	84

Francja	Rok	1931	1936		1946	1954	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	76	76		78	78	83
NRF	Rok				1946	1957	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²				182,3 ^c	208	215
W. Brytania	Rok	1931 ^a	1936 ^b		1948 ^c	1951	1960 ^b
	Liczba mieszk. na 1 km ²	264	193		289	245	215
Włochy	Rok	1931	1936	1939	1948	1951	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²	133	138	141,4	152	158	164
Stany Zjednoczone AP	Rok		1936		1949	1957	1960
	Liczba mieszk. na 1 km ²		16		19	22	19 ^d

^a Anglia z Walią.

^b Zjednoczone Królestwo W. Brytanii i Płn. Irlandii.

^c Bez ludności w obozach jeńców wojennych, obozach przesiedleńców i internowanych.

^d Spadek gęstości zaludnienia w r. 1960 w porównaniu do r. 1957 wynika z powiększenia powierzchni z 7829 tys. km² w r. 1957 do 9363 tys. km² w r. 1960, spowodowanego przyłączeniem do obszaru St. Zjednoczonych Alaski (1500 tys. km²) i Hawajów (16 tys. km²). Przy założeniu niezmiennego terytorium gęstość zaludnienia w r. 1960 wynosiłaby 23,1 mieszkańca na 1 km².

ŹRÓDŁA

Az 1949. Évi népszámlálás, Budapest 1952.

1960. Évi népszámlálás. Előzetes adatok, Budapest 1960.

Annuaire Statistique de la Société des Nations 1937/38, Genewa 1958.

Demographic Yearbook 1954.

A. Golopentia, D. C. Georgescu, *Populatia Republicii Populare Romine la 25 ianuarie 1948, Rezultatele provizorii a le recensământului*, „Probleme Economice”, N. 2, 1948.

Maly rocznik statystyczny 1939.

Rocznik statystyczny 1948, 1959, 1961.

Volks- und Berufszählung vom 23. X. 1946 in vier Besatzungszonen und Gross-Berlin, Tabellenteil b mw 1949.

Kirk, *op. cit.*, Appendix II: *Representative Demographic Indices of the Interwar Period in Europe*.

w stosunku do okresu przedwojennego i która już przed wojną wyróżniała się wśród krajów tego regionu wysokim odsetkiem ludności miejskiej, przyrost gęstości zaludnienia był znikomy i wyniósł 2 osoby na 1 km². Również i w Związku Radzieckim — aczkolwiek z odmiennych przyczyn (duża dynamika ludnościowa, lecz niski poziom stanu zaludnienia) — w 1960 r. przybyły zaledwie 3 osoby na 1 km² w stosunku do 1926 r. i tylko 1 osoba w stosunku do 1939 r. Wśród innych krajów europejskich obserwujemy zróżnicowane tendencje w rozwoju gęstości zaludnienia. Austria, Francja i Wielka Brytania jako kraje o umiarkowanej dynamice ludnościowej charakteryzują się niskim wzrostem gęstości zaludnienia (dane dla Wielkiej Brytanii nie są w pełni porównywalne), Włochy zaś przede wszystkim z powodu zmniejszenia powierzchni kraju (z 310 tys. km² w 1936 r. do 301 tys. km² w 1960 r.) uzyskały duży przyrost gęstości zaludnienia (31 osób) podobnie i NRF, w której — dzięki wysokiemu przyrostowi naturalnemu i napływowemu — w latach 1946—1960 przybyły 43 osoby na 1 km².

Z kolei spróbujemy zastanowić się bliżej nad zagadnieniem, jak na tle tych powszechnych — aczkolwiek bardzo zróżnicowanych w swej intensywności — tendencji wzrostu gęstości zaludnienia przedstawiają się zmiany w proporcjach podziału całej ludności na ludność miejską i wiejską. Proces przekształceń we wzajemnym stosunku liczbowym wiejskiej i miejskiej ludności jest przedstawiony w tabl. IV. Zanim przejdziemy do analizy merytorycznej, parę słów poświęcić trzeba charakterystyce materiału statystycznego, na którym oparte są nasze rozważania.

Dane, dotyczące ludności miejskiej i wiejskiej w różnych krajach, stanowią jeden z trudniej porównywalnych działów statystyki, a to z powodu zróżnicowanych definicji ludności wiejskiej i miejskiej i różnych w związku z tym zakresów, które są przez te pojęcia reprezentowane w praktyce statystycznej różnych krajów¹⁴. Stosuje się dwa podstawowe kryteria wyróżniania ludności miejskiej.

1. Kryterium statystyczne, które polega na uznaniu za ludność miejską ludności, zamieszkującej w osiedlach, posiadających określone minimum mieszkańców, np. 2 tys. mieszkańców. Kryterium to przeważa w statystyce krajów Europy Środkowej i Zachodniej, przy czym dolna granica minimalnej liczby mieszkańców bywa zmienna. Zasada ta została przyjęta w określeniu ludności miejskiej w Albanii, Czechosłowacji, NRD oraz Austrii, Francji i NRF.

2. Kryterium administracyjne zakłada jako warunek uznania ludności jakiegoś osiedla za ludność miejską, by osiedle to posiadało prawa

¹⁴ *Data of urban and rural population in recent censuses*, Lake Success, N. Y. 1950, „Population Studies”, nr 8.

niejskie w myśl obowiązujących w danym kraju przepisów administracyjnych. Często kryterium administracyjne zawiera pewne elementy kryterium statystycznego lub ekonomicznego, np. wymogi określonej gęstości zaludnienia, występowania elementów zabudowy miejskiej bądź maksymalnego dopuszczalnego udziału ludności zatrudnionej w rolnictwie w danym osiedlu przy nadawaniu praw miejskich, co bywa przytaczane jako argument, mający udowodnić jego przewagę nad kryterium statystycznym. Jednakże sztywność podziału administracyjnego sprawia, że kryterium administracyjne rozróżniania ludności miejskiej i wiejskiej, szczególnie w warunkach dużego nasilenia rozmiarów i tempa migracji do miast, nie oddaje w sposób adekwatny intensywności i skali tych procesów, umniejszając je raczej.

Wypływa stąd wniosek, że realne, obiektywne procesy społeczne w omawianym tu przekroju miasto — wieś wyprzedzają ten układ proporcji, który wynika z przytoczonych danych statystycznych. Nie jest to oczywiście z punktu widzenia wymogów ścisłości naukowej sytuacja optymalna (za taką należałoby uważać idealną, jakże rzadko i trudno osiągalną zgodność przedmiotu badanego i jego odzwierciedlenia w źródłach), jednakże ta relacja pomiędzy obiektywnym procesem historyczno-społecznym a jego odbiciem w źródłach, z którą w tym wypadku mamy do czynienia, pozwala weryfikować ustalenia sformułowane na podstawie tego materiału źródłowego z większym stopniem pewności, aniżeli mogłoby to mieć miejsce przy zależności odmiernej, tj. gdyby ujęcie statystyczne wyprzedzało rzeczywiste procesy. Nie trzeba chyba dodawać, że ten ostatni wariant jest także często spotykaną trudnością w badaniach naukowych.

W tabl. IV materiał statystyczny dotyczący Polski, Związku Radzieckiego, Jugosławii i Węgier został zgrupowany w oparciu o kryterium administracyjne. O tym, jak głębokie mogą być różnice w podziale na ludność miejską i wiejską w zależności od tego, które z dwóch wyżej wymienionych kryteriów zostało zastosowane, świadczyć może przykład Jugosławii, w której spis z 1948 r. przyjął oba kryteria grupowania. Przy zastosowaniu kryterium administracyjnego ustalono liczebność ludności miejskiej na 16,2% ogółu ludności. Wśród tej ludności miejskiej ludność rolnicza stanowiła 11,4%. Kryterium statystyczne prowadziło do uznania 60,8% ogółu ludności jako zamieszkałej w skupiskach liczących 2000 i więcej mieszkańców za ludność miejską, ale 61% tej „ludności miejskiej” stanowiła ludność rolnicza¹⁵. Tak więc kryterium statystyczne okazało się nieprzydatne dla badania podziału na ludność miejską i wiejską w Jugosławii. Również czysty podział administracyjny nie jest naj-

¹⁵ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knjiga III: Stanovništvo po zanimanju*, Beograd 1954.

Tabl. IV. Ludność wiejska i miejska

Kraj	Rok	Okres 1935—1939 A		Rok	Okres 1946—1950 B		Rok	Okres 1955—1960 C	
		ludność wiejska	ludność miejska		ludność wiejska	ludność miejska		ludność wiejska	ludność miejska
		w tys.			w tys.			w tys.	
Albania	1938	880,3	160,0	1950	969,2	242,7	1960	1 122,4	502,9
Bułgaria	1934	4 775	1 303,0 ^f	1946	5 294,0	1 735,0	1956 ^g	5 058,0	2 556,0
Czechosłowacja	1930	7 688	7 042	1950	6 016,6	6 312,8	1961	7 199,1	6 546,2
Jugosławia	1931	10 825	3 109	1948	13 196,2	2 555,6	1957	14 724,0	3 276,0
NRD ^a	1939	4 653,4	12 092,0	1946	5 940	12 415	1960	4 820,9	12 367,6
Polska ^b	1931	23 185	8 731	1946	16 109,0	7 517,0	1960	15 249	14 112
Rumunia	1930	11 229,5	3 051,2	1948	12 159,5	3 713,1	1956	12 015,2	5 444,2
Węgry ^e	1941	5 763,7	3 552,3	1949	5 864,0	3 340,7	1960	6 013,9	3 962,6
ZSRR ^c	1939 ^d	114 432,0	56 125,1 ^k	.	.	.	1959	108 848,9	99 977,7 ^l
Austria	1934	2 653	4 103	1946	2 434,5	4 384,1	1961	3 538,2	3 535,5
Francja	1936	19 935	21 972	1946	18 739,4	21 108,6	1962	14 991,5	32 006,5
NRF	.	.	.	1946 ^h	10 774,6	24 987,6	.	.	.
Wielka Brytania	1931 ^e	9 565,7	36 509,3	1951	9 908,2	40 316,8	1961	11 421,3	41 254,1
Włochy	1936	23 809,2	19 184,3
Stany Zjedn. AP.	1940	57 245,5	74 423,7	1950	54 229,6	96 467,7	1960	54 054,4	125 268,7

- ^a W granicach z 31 XII 1952.
- ^b W podziale na miasto i wieś uwzględniono w r. 1931 — 191 tys. osób, w r. 1946 — 304 tys. osób, w r. 1960 — 370 tys. osób.
- ^c Podział na ludność miejską i wiejską według kryterium administracyjnego.
- ^d W granicach do 17 IX 1939.
- ^e Dane dla płn. Irlandii według spisu z 1937 r.
- ^f 10 971 osób mieszkało w miastach liczących poniżej 2 tys. mieszkańców, liczba ta stanowiła 0,9% ogółu mieszkańców.
- ^g 696 tys. osób mieszkało w miastach i osiedlach miejskich, liczących poniżej 3 tys. mieszkańców.
- ^h Według spisu z 29 X 1946 na obszarze strefy okupacyjnej francuskiej, angielskiej oraz z terenu strefy amerykańskiej na obszarze Bawarii. Ludność ogółem na tym terenie z pominięciem osób przebywających w obozach jeńców wojennych, przesiedleńców oraz cywilnych osób internowanych wynosiła 35762 tys. osób, tj. 81,5% ogółu ludności stałej w Niemieckich Zachodnich Strefach Okupacyjnych.
- ⁱ 1610 tys. osób mieszkało w miastach i osiedlach liczących poniżej 3 tys. mieszkańców.

ŹRÓDŁA

- Anuari Statistika R. P. Sh. 1961*, Tirane 1962.
- Anuarul Statistic al Republica Populara Romina 1960*, București 1960.
- Az 1949. Évi Népszamlalas. A szocialista Statisztika Könyvtara*, Budapest 1952.
- Itogi Vsesojuznoj perepisi nasilenija 1959 g. SSSR*, Moskva 1962.
- Konačni rezultati popisa Stanovništva od 15 marta 1948 godine*.
- Knjiga III: Stanovništvo po zanimanju*, Beograd 1954.
- Demographic Yearbook 1948, 1955, 1962*.
- Statistisches Jahrbuch der DDR 1962*, Berlin 1962.
- Rocznik statystyczny 1962*. Warszawa 1962.
- Statisticeskij spravocznik N. R. Bolgarii 1961*. Sofia 1962.
- Vyvoj spoločnosti ČSSR v číslach. Rozbory výsledku sčítaní ľudu, domu a bytu. Knížnice Ustředni Komise Lidove Kontroly a Statistky*, Sevt 1965.
- 1960. Évi Népszamlalas. Elözetes adatok. Központi Statistikai Hivatal*, Budapest 1960.
- Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1965*. Statistisches Bundesamt, Wiesbaden.
- Kirk, *op. cit.*, s. 5, 14.
- Statistički Godišnjak FNRJ 1958, 1959*.

odpowiedniejszy z uwagi na różnice w stopniu aglomeracji pomiędzy poszczególnymi republikami Jugosławii, a także z powodu wpływu podziału administracyjnego na liczebność ludności zaliczanej do ludności miejskiej, lepiej jednak aniżeli kryterium statystyczne odzwierciedlić pozwala poziom urbanizacji, pojmowanej nie tylko jako proces przekształceń demograficznych (rozwój skupisk ludności o dużej gęstości zaludnienia, migracje wewnętrzne), lecz również społeczno-ekonomicznych¹⁶. Inne dające się uchwycić w źródłach rozbieżności między kryterium statystycznym a administracyjnym zaznaczono w notkach do tabl. IV.

Powyższe uwagi, które miały na celu wskazanie na konieczność sceptycznego traktowania danych statystycznych, dokumentujących podział na ludność miejską i wiejską, i to zarówno w płaszczyźnie porównawczej pomiędzy różnymi krajami, jak i w porównaniach zmian zachodzących w czasie w obrębie tego samego kraju nie podważają bynajmniej przydatności tego materiału do analizy zmian struktury społecznej ludności w badanym przez nas regionie. Ostrożność winna towarzyszyć przede wszystkim wyciąganiu wniosków o poziomie industrializacji w oparciu o dane, dotyczące procesu urbanizacji. Te dwa zjawiska, aczkolwiek związane ze sobą, nie przebiegają równolegle i — szczególnie w krajach przechodzących szybki wzrost — osiągnięty poziom urbanizacji może stanowić jedynie wstępną przesłankę dla charakterystyki zmian strukturalnych, zachodzących w stosunkach społecznych i gospodarczych. Nawet w kraju, który już w okresie międzywojennym charakteryzował się stosunkowo dużym stopniem urbanizacji, a mianowicie w Czechosłowacji, jeszcze do niedawna koncentracja ludności pozostawała w tyle za koncentracją sił wytwórczych¹⁷. Podobne zjawisko występuje również w Polsce, gdzie ukształtowana w warunkach kapitalizmu dysproporcja między uprzemysłowieniem a urbanizacją wywierała istotny

¹⁶ Wg spisu z 15 III 1948 r. ludność miejska przy stosowaniu ówczesnego podziału administracyjnego stanowiła 16,2% ogółu ludności. Jeśli uwzględnimy zmiany definicji „gradskich narodnych odbora i mesnych narodnych odbora” wprowadzone w 1953 r. ludność miejska w 1948 r. w Jugosławii wynosiłaby 1707 tys., tj. 10,8% ogółu ludności. To zmniejszenie nie jest wynikiem zmiany charakteru miast czy liczebności mieszkańców miast, a jedynie następstwem przekształceń administracyjnych. Przy tym warto podkreślić specyficzny dla Jugosławii wysoki odsetek ludności rolniczej wśród ludności miejskiej. Przy przyjęciu 16,2% ogółu ludności jako ludności miejskiej — 11,4% tej ludności mieszkającej w miastach utrzymywało się z rolnictwa; przy zmniejszonym udziale ludności miejskiej, tj. przy 10,8%, ludność rolnicza wśród tej ludności miejskiej stanowiła w 1948 r. 7,4%. *Konačni rezultati...*, s. CVI.

¹⁷ *Vyvoj spoločnosti ČSSR v číslech. Rozbory výsledku, sčítani ľudu, domu a bytu*, Knihnice Ústredni Komise Lidove Kontroly a Statistiky. Sevt 1965.

wpływ na procesy industrializacji i umiastowienia w Polsce Ludowej¹⁸.

Dane tabl. V, mówiące o rozwoju ludności miejskiej, o jej dynamice i udziale wśród ogółu ludności zostały obliczone w oparciu o liczby bezwzględne podane w tabl. IV. Porównanie danych tabl. V oraz liczb charakteryzujących zmiany gęstości zaludnienia (tabl. III) pozwala podtrzymać tezę o współzależności między tymi dwoma zjawiskami: wzrostem gęstości zaludnienia i procesem urbanizacji. Albania, Bułgaria, Rumunia i Polska — to kraje o najwyższym przyroście gęstości zaludnienia w latach 1930—1960 a zarazem o najwyższych wskaźnikach wzrostu

Tabl. V. Rozwój ludności miejskiej w europejskich krajach demokracji ludowej, w ZSRR i niektórych innych krajach w latach 1930—1960

Kraj	Wskaźniki rozwoju ludności miejskiej w okresach			Ludność miejska w % ogółu ludności w okresach		
	A 1935— —1939	B 1946— —1950	C 1955— —1960	A 1935— —1939	B 1946— —1950	C 1955— —1960
Albania	100,0	151,6	314,3	15,9	20,5	30,9
		100	207,2			
Bułgaria	100,0	133,2	196,2	21,4	24,3	33,5
		100	147,3			
Czechosłowacja	100,0	89,6	92,9	47,8	51,2	47,6
		100,0	103,6			
Jugosławia	100,0	82,2	105,3	22,3	16,2	18,2
		100	128,2			
NRD	100,0	102,6	102,3	72,2	67,3	71,9
		100,0	99,6			
Polska	100,0	86,1	161,6	27,4	31,8	48,1
		100	187,7			
Rumunia	100,0	121,7	179,4	21,3	23,4	31,3
		100,0	147,4			
Węgry	100,0	94,0	111,5	38,1	36,3	39,7
		100,0	118,6			
ZSRR	100,0	.	178,1	32,9	.	47,9
Austria	100,0	106,8	86,1	60,7	64,3	50,0
		100,0	80,6			
Francja	100,0	96,1	145,6	52,4	53,0	68,1
		100,0	151,6			
NRF	100,0	.	.	.	69,8	.
W. Brytania	100,0	110,4	112,9	79,2	80,3	78,3
Włochy	.	.	.	44,6	.	.
St. Zjednoczone AP	100,0	129,6	168,3	56,5	64,0	69,8
		100,0	129,7			

ŹRÓDŁO: Obliczenia własne na podstawie danych tabl. IV.

¹⁸ K. Dziewoński, *Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce*, „Przeгляд Geograficzny”, 1962, t. XXXIV, z. 3; R. Turski, *Między miastem a wsią. Struktura społeczno-zawodowa chłopów-robotników w Polsce*, Warszawa 1965, s. 92.

ludności miejskiej. Na Węgrzech w tym samym okresie wskaźnik rozwoju ludności miejskiej wykazał mniejszy wzrost aniżeli w tych krajach, jednakże i tu łączył się on ze znacznym wzrostem ogólnej gęstości zaludnienia. Dla Jugosławii dane o wzroście ludności miejskiej nie są w pełni porównywalne, a przykład Związku Radzieckiego, w którym nastąpiła wysoka dynamika ludności miejskiej przy jednoczesnym niskim przyroście gęstości zaludnienia spowodowanym wielkością obszaru, na którym rozprzestrzenił się całkowity przyrost ludności, nie jest w pełni typowy. Tutaj bardziej celowe byłoby chyba porównanie dynamiki wzrostu ogólnej liczby ludności (tabl. II) i ludności miejskiej. We wszystkich tych krajach dynamika wzrostu ludności miejskiej wyprzedza w trzech porównywanych przez nas okresach przyrost ogólnej liczby ludności. Natomiast w Czechosłowacji i w NRD tendencje te kształtują się nieco odmiennie. W tych krajach w okresie objętym badaniem wystąpiła stabilizacja ogólnej liczby ludności miejskiej w porównaniu do okresu międzywojennego (w Czechosłowacji niewielki spadek, w NRD znikomy — na tle innych krajów demokracji ludowej — wzrost), której towarzyszył nieznaczny przyrost gęstości zaludnienia.

Wysokie wskaźniki rozwoju ludności miejskiej w krajach demokracji ludowej w latach 1930—1960, przekraczające na ogół znacznie dynamikę wzrostu ogółu ludności, sprawiły, że zmieniła się zasadniczo struktura ludności. Odsetek ludności miejskiej wśród ogółu ludności, który przeciętnie dla wszystkich krajów demokracji ludowej wynosił — 33,2% w latach 1935—1939, w okresie 1955—1960 stanowił 43,9%. Poza tymi liczbami, obrazującymi przebieg przeciętnych zmian, kryje się dość znaczna różnorodność, którą ilustrują dane zawarte w tabl. V.

W odniesieniu do krajów zachodnioeuropejskich stwierdzić możemy większą stabilność w podziale ludności na miejską i wiejską w latach 1935—1960 aniżeli w krajach demokracji ludowej.

Nie we wszystkich okresach występowała w europejskich krajach demokracji ludowej tak wysoka dynamika rozwoju ludności miejskiej, jak to obserwujemy w latach 1944—1960. Lata międzywojenne były w całej Europie okresem dużego nasilenia urbanizacji. W Europie Zachodniej i Środkowej miasta wchłaniały na ogół cały przyrost rzeczywistej ludności, a liczebność ludności wiejskiej wykazywała tendencję do stabilizacji. Również w krajach Europy Wschodniej przeciętna roczna stopa wzrostu ludności miejskiej była znaczna. Tak np. w Polsce w latach 1921—1931 przeciętna roczna stopa wzrostu ludności miejskiej wynosiła 2,7%, w Bułgarii 2,6%, w latach 1920—1926 w Czechosłowacji i na Węgrzech 1,4% w latach 1921—1930. W analogicznym okresie ludność miejska we Francji (1921—1931) wzrastała o 1,6% rocznie, w Niemczech (1925—1933) o 1,1%, w Austrii (1923—1934) o 0,7%, w Anglii i Wa-

lii zaś oraz we Włoszech (1921—1931) odpowiednio 0,6 i 2,0‰¹⁹. Jednakże w Europie Wschodniej z uwagi na niski punkt wyjścia (mała liczba ludności miejskiej absolutnie i względnie w stosunku do ogółu ludności) ta stopa wzrostu ludności miejskiej nie doprowadziła do zasadniczych zmian struktury społeczno-ekonomicznej, tym bardziej iż decydującą przeszkodą dla tych przekształceń były panujące stosunki własnościowe i wytwórcze w rolnictwie. Mimo poważnej roli czynników hamujących rozwój ludności miejskiej nie można nie dostrzegać postępu, jaki w tej dziedzinie dokonał się w latach międzywojennych w krajach Europy Wschodniej. I tak ludność miejska w Polsce z 6608 tys. (24,6‰) w 1921 r. wzrosła do 8731 tys. (27,4‰) w 1931 r., tj. o 33‰. W Bułgarii w latach 1920—1934 nastąpiło zwiększenie ludności miejskiej o 34‰²⁰. Postępujące w okresie międzywojennym również i w innych krajach Europy Wschodniej narastanie liczby mieszkańców miasta nie zdołało jednak wyrównać dystansu, jaki pod tym względem dzielił i dzieli do dziś te kraje od wyżej uprzemysłowionych i zurbanizowanych krajów Europy Zachodniej²¹.

W latach 1945—1960 tempo wzrostu ludności miejskiej w europejskich krajach demokracji znacznie się nasiliło w porównaniu do okresu międzywojennego. Najbardziej intensywne było ono — jak wskazują dane zawarte w tabl. V — w krajach o stosunkowo niskim poziomie urbanizacji, tj. takich jak Albania, Bułgaria, Rumunia. Tutaj powojenny wzrost liczby ludności miejskiej był kontynuacją — w bardziej sprzyjających warunkach — tego procesu, który trwał już w okresie międzywojennym i którego rozwojowej tendencji wojna nie naruszyła w sposób bardziej istotny, albowiem nie nastąpił tu poważniejszy spadek ludności miejskiej. Kraje o wyższym poziomie urbanizacji, a do tych zaliczyć należy Czechosłowację i Węgry, a także NRD, wykazały w latach powojennych słabszą dynamikę rozwoju ludności miejskiej, a nawet — jak w przypadku NRD — nastąpił pewien nieznaczny spadek. Specyfiką procesów umiastowienia w tych krajach była tendencja koncentracji ludności miejskiej. W NRD w latach 1949—1960 wzrosła przede wszystkim liczba mieszkańców w miastach małych (tj. od 5 — 20 000 mieszkańców) oraz w miastach średnich (20 000 — 100 000 mieszkańców)²².

¹⁹ Kirk, *op. cit.*, s. 30—31.

²⁰ Obliczono na podstawie danych: *Statisticzeskij Sprawocznik N. R. Bołgarii 1961*, Centralnoje Statisticeskoje Uprawlenie pri Sowietie Ministrow, Sofia 1962.

²¹ Por. J. Ziółkowski, *Socjologiczne aspekty urbanizacji w Europie. Niektóre problemy i kierunki badań*. W pracy zbiorowej: *Urbanizacja a relacje społeczne wsi i miasta. Materiały i Studia*, Seria zagadnień społeczno-gospodarczych w kształtowaniu przestrzennym, z. 2, Warszawa 1964.

²² *Statistisches Jahrbuch der DDR 1962*, s. 25.

Podobne tendencje występowały w Czechosłowacji. Tu koncentracja ludności miejskiej występowała w latach powojennych przede wszystkim na terenie Czech, natomiast na obszarze Słowacji rozwój ludności miejskiej miał raczej charakter ekstensywny²³. W Polsce, która przed wojną stanowiła kraj o średnim poziomie urbanizacji, wysokie tempo przyrostu ludności miejskiej począwszy od r. 1945 związane było z oddziaływaniem szeregu specyficznych czynników. Ludność miejska poniosła szczególnie wielkie straty na skutek wojny i niszczycielskiej polityki okupanta. Dotychczasowe oficjalne szacunki wskazują, iż 79% ogółu strat ludnościowych Polski w czasie II wojny światowej przypadło na ludność miejską²⁴. Stworzyło to w zasiedleniu miast luki, które były intensywnie zapełniane w pierwszych latach powojennych.

Nie bez znaczenia był także przyrost naturalny ludności miejskiej, który — jak już wskazaliśmy — w latach pięćdziesiątych był wyższy aniżeli na wsi, a także zmiana struktury gospodarczej kraju spowodowana przesunięciem granic i związane z tym rozszerzenie pola dla osadnictwa miejskiego. Były to jednak czynniki specyficzne, właściwe dla Polski. Podstawowymi, właściwymi dla wszystkich krajów demokracji ludowej czynnikami zwiększenia ludności miejskiej były:

1. przeprowadzenie radykalnej reformy rolnej, która dokonała ekonomicznej stabilizacji części ludności wiejskiej jako ludności rolniczej oraz stworzyła możliwość i konieczność skierowania nadmiaru ludności wiejskiej (nadmiaru w stosunku do istniejących zasobów ziemi i każdorazowego poziomu technicznego rolnictwa) do zajęć pozarolniczych²⁵. Przejście ludności wiejskiej do zajęć pozarolniczych w poważnej mierze łączyło się z ostateczną migracją ze wsi do miast.

2. Zapoczątkowany w pierwszych latach po wojnie proces industrializacji, który stworzył niezbędne przesłanki stabilizacji w zawodach pozarolniczych ludności napływającej do miast oraz pełnego ekstensywnego wykorzystania zasobów siły roboczej w przekroju całej gospodarki.

3. Szeroko rozpowszechnione nastroje wyrażające się w dążeniu do „rozpoczęcia życia na nowo”, w poszukiwaniach osiągnięcia indywidual-

²³ J. Votrubec, *Vyvoj československich měst w letech 1950—1956*, „Sborník československe zeme pisne 1958”, z. 2, s. 137—147; por. także W. Kvallert, *Die Verstädterung in Südosteuropa und ihre sozialen und wirtschaftlichen Auswirkungen*, w pracy zbiorowej: *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas. Schriften der Südosteuropa Gesellschaft*, München 1961.

²⁴ *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939—1945*, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947.

²⁵ H. JędruszczaK, *Reforma rolna a rozwój gospodarczy w europejskich krajach demokracji ludowej*, Polska Ludowa 1964, t. III.

nej stabilizacji jako elementu ogólnej powojennej odbudowy i odnowy, przy czym istotnym elementem tego dążenia było poszukiwanie możliwości organizowania indywidualnego bytu własnego czy rodziny w nowym środowisku²⁶. Te nastroje były niemniej ważnym warunkiem zmian struktury społecznej aniżeli czynniki obiektywne, które wymieniliśmy wyżej, a ich oddziaływanie obejmowało różnorodne szczeble i przekroje powojennych zmian struktury społecznej, nie ograniczając się bynajmniej do migracji ze wsi do miast, choć w tej sferze były one chyba najbardziej masowe.

Zmiany proporcji w podziale na ludność miejską i wiejską traktować można jako jedną z przesłanek przemian struktury społecznej i ekonomicznej krajów demokracji ludowej. Natomiast wzrost odsetka ludności czynnej zawodowo, który jest symptomem maksymalizacji wykorzystania siły roboczej w całej gospodarce, oraz wzrost zatrudnienia pozarolniczego stanowią podstawowe przejawy dokonanych i ciągle jeszcze trwających zmian struktury społeczno-ekonomicznej.

AKTYWIZACJA ZAWODOWA LUDNOŚCI

Badacz ogólnych teoretycznych problemów wzrostu W. W. Rostow formułuje następujące warunki, które muszą być spełnione, aby gospodarka jakiegoś kraju mogła znaleźć się w fazie zapoczątkowującej uprzemysłowienie²⁷:

a) powiększenie stopy inwestycji produkcyjnych z około 5% lub mniej do ponad 10% dochodu narodowego (lub produktu społecznego netto),

b) rozwój jednego lub więcej niż jednego ważnego sektora przemysłu przetwórczego,

c) istnienie lub szybkie powstawanie ram politycznych, społecznych i instytucjonalnych umożliwiających uruchomienie bodźca ekspansji w nowoczesnych dziedzinach wytwórczości i utrwalenie oddziaływania czynników wpływających na wzrost gospodarczy.

Wydaje się, że niezależnie od dość dużej dyskusyjności ogólnej teorii wzrostu opracowanej przez W. W. Rostowa²⁸ — przede wszystkim na skutek przyjętych przez niego i niedostatecznie uzasadnionych założeń wyjściowych tej teorii — przytoczone wyżej warunki zapoczątkowania

²⁶ B. A. Papygin, *Obszczestwiennoje nastroszenije kak sociologiczeskaja kategorija*, „Westnik L.G.U.”, 1963, nr 5, Serija Ekonomiki, Filosofii i Prawa.

²⁷ W. W. Rostow, *The Take-off into self-sustained Growth*, „The Economic Journal”, 1956, nr 261.

²⁸ Por. W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A noncommunist manifesto*, Cambridge 1960, a także H. Flakierski, *Prof. Rostowa wizja rozwoju*, „Życie Gospodarcze”, 1959 nr 39.

fazy startu ujmują trafnie w skrótowej formie zróżnicowane w poszczególnych krajach, ale dające się porównywać i uogólniać zjawiska. Z jednym wszakże zastrzeżeniem: przyrost stopy inwestycji jest zamiennym czynnikiem produkcji. Substytucyjnym w stosunku do niego jest przyrost zatrudnienia²⁹. Będziemy zmierzać w dalszych rozważaniach do wykazania, iż ważnym, a może nawet decydującym czynnikiem wzrostu gospodarczego krajów demokracji ludowej po II wojnie światowej było ukształtowanie takich wyjściowych proporcji pomiędzy majątkiem trwałym a pracą żywą, które oznaczały przede wszystkim maksymalne wykorzystanie rozporządzalnych zasobów siły roboczej. Tak więc zmiany struktury społecznej będą tu rozpatrywane nie jako proces zamknięty sam w sobie, lecz jako warunek, a zarazem odbicie wzrostu gospodarczego.

Granice zasobów siły roboczej społeczeństwa są określone wielkością współczynnika ludności w wieku produkcyjnym i uzależnione bezpośrednio od struktury ludności według wieku. Jak wiadomo, struktura ta nie jest stabilna, zmienia się w zależności od stopy przyrostu ludności. Tak więc rozwój demograficzny determinuje w pewnym stopniu elementy rozwoju ekonomicznego.

Pomiędzy rokiem 1950 a 1960 dokonało się zmniejszenie współczynnika ludności w wieku produkcyjnym w europejskich krajach demokracji ludowej³⁰. W Polsce współczynnik ten wynosił w 1938 r. — 58,8, w r. 1950 — 58,2, a w r. 1960 — 53,0³¹. Jednocześnie w większości krajów zarysowała się tendencja powiększania odsetka ludności czynnej zawodowo wśród ogółu ludności. Tabl. VI ukazuje rozwój proporcji udziału ludności czynnej zawodowo wśród ogółu ludności z wyodrębnieniem aktywizacji zawodowej kobiet. Przed przystąpieniem do merytorycznej analizy podanych w tej tabelicy liczb i współczynników, parę słów poświęcić trzeba interpretacji ich zasięgu i porównywalności. Przede wszystkim podkreślić trzeba, iż w odróżnieniu od danych pochodzących z różnych krajów, a dotyczących podziału na ludność miejską i wiejską w zakresie pojęcia ludności czynnej zawodowo nie ma dużych

²⁹ J. Pajestka, *Zatrudnienie i inwestycje a wzrost gospodarczy. Studium teoretyczne zależności rozwojowych i analiza statystyczno-ekonomiczna dla Polski Ludowej*, Warszawa 1961, s. 86 i nast.

³⁰ Szczegółową charakterystykę współczynników ludności produkcyjnej w krajach demokracji ludowej i w krajach Europy Zachodniej podaje E. Rosset w książce: *Perspektywy demograficzne Polski*, s. 428 i nast.

³¹ Obliczono na podstawie danych *Małego rocznika statystycznego 1939* oraz *Rocznika statystycznego 1965* przyjmując jako ludność produkcyjną — ludność w wieku 15—59 lat. Te granice wieku przyjęto z uwagi na utrzymanie porównywalności z okresem międzywojennym, a także z uwagi na potrzeby porównań międzynarodowych.

rozbieżności w spisach ludności, a także w innych pośrednich źródłach w różnych krajach. Powszechnie przyjmuje się, że jest to ogół osób, które formują podaż pracy dla produkcji dóbr i usług, włączając tu osoby pracujące na swój własny rachunek, nieopłacanych i pomagających członków rodzin, a także bezrobotnych na równi z aktualnie zatrudnionymi, najemnymi pracownikami. Mimo iż zakres statystyczny pojęcia czynnych zawodowo jest dość jednolity, metody zbierania i grupowania danych spisowych różnią się w poszczególnych krajach, co nie pozostaje bez wpływu na porównywalność tych danych. Głównymi elementami różnicującymi ujęcie ludności czynnej zawodowo jest: 1. stosowanie w jednych krajach pojęcia pracownika otrzymującego dochód (gainfull worker), w innych pojęcia siły roboczej (labour force), 2. różnorodne traktowanie pewnych grup ludności czynnej zawodowo, a w szczególności pomagających członków rodzin, 3. używanie różnych granic wieku dla określenia ludności czynnej zawodowo³². Scharakteryzujemy pokrótce różnice w ujęciu dwóch pierwszych wymienionych wyżej elementów, albowiem one wpływają najbardziej na modyfikację treści społeczno-ekonomicznej pojęcia „ludność czynna zawodowo”. Pojęcie pracownika otrzymującego dochód jako podstawowego elementu dla kształtowania kategorii czynnych zawodowo oparte jest na założeniu, że każda osoba posiada mniej lub bardziej stabilną funkcję produkcyjną, która jest źródłem środków utrzymania, a która z uwagi na pozycję społeczną może być bardzo różnorodna (pracujący we własnym zakładzie, pracownik najemny, gospodyni domowa, rentier, emeryt). Ludność czynna zawodowo jest określana w wyniku indywidualnego ustalenia zawodu czy funkcji produkcyjnej każdej osoby oraz poprzez dobór tych zawodów i funkcji, które składają się na pojęcie zajęcia przynoszącego dochód. Ta metoda określania ludności czynnej zawodowo jest najbardziej powszechna.

Węższe zastosowanie posiada kategoria siły roboczej (labour force), która polega na ustaleniu ludności czynnej zawodowo w oparciu o indywidualną aktywność każdego obywatela w momencie dokonywania spisu, niezależnie od okresu trwania tej aktywności. Mankamentem tej metody jest to, iż obraz statystyczny uzyskany przy jej zastosowaniu może być nietypowy na skutek wpływu specyficznych czynników, występujących w momencie spisu³³.

³² *Application of International Standarts to Census Data on the Economically Active Population*, N. Y. 1951, „Population Studies”, nr 9, s. 6.

³³ Komisja Ludnościowa ONZ nie dała preferencji żadnej z tych metod. Inne ciała międzynarodowe, powołane do formułowania zaleceń w tym zakresie, podejmowały różne decyzje. I tak Komitet Ekspertów Statystyki Ligi Narodów zalecał zmodyfikowaną zasadę „gainfull workers”. Por. *Statistics on the gainfully oc-*

Tabl. VI. Udział ludności czynnej zawodowo wśród ogółu ludności. Kobiety czynne zawodowo

Kraj	Ludność ogółem		Czynni zawodowo			Kobiety ogółem w tys.	Kobiety czynne zawodowo		
	rok	w tys.	w tys.	wskaznik lata 30-te=100	w % ogółu ludności		w tys.	w % ogółu czynnych zawodowo	w % ogółu kobiet
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Albania	1930	1 003,0
	1955	1 391,4	797,8	.	57,3	678,1	332,2	41,6	49,0
Bułgaria	1934	6 077,9	3 433,1	100,0	56,5	3 024,0	1 533,4	44,7	50,7
	1956	7 613,7	4 150,2	120,8	54,5	3 814,3	1 744,8	42,0	45,7
Czechosłowacja	1930	14 729,5	6 992,3	100,0	47,5	7 586,4	2 315,7	33,1	30,5
	1947	12 164,6	5 852	83,7	48,1	6 254	2 058	35,2	32,9
	1950	12 389	5 577	79,7	45,0	6 372	2 142	38,4	33,6
	1959	13 607,5	6 525,7	93,3	48,0	6 969,3	2 892,1	44,3	41,5
Jugosławia	1931	13 934,0	6 477,8	100,0	46,5	7 042,4	2 137,6	33,0	30,4
	1948	15 772,0	9 783,5	151,0	62,0	8 189,6	4 788,7	48,9	58,5
	1953	16 928	7 838,0 ^b	120,0	46,3	8 737	2 693,0	34,4	30,8
	1961	18 549,2	8 340,4	128,7	45,0	9 505,8	2 953,1	35,4	31,1
NRD	1939 ^a	16 745,4	7 650,0	100,0	45,7
	1946 ^{bc}	18 355,0	8 139,5	106,3	44,3	9 864,2	3 675,4	45,2	37,3
	1950	18 388,2	7 923,0	103,6	43,1	9 544	3 155	39,3	33,1
	1960	17 188,5	8 946,4	105,2	46,8	.	3 598,8	44,7	.
Polska	1931	31 915,7	15 006,0	100,0	47,0	16 488	5 987,2	39,8	36,3
	1950	24 614	12 404,1	82,7	50,4	13 068	5 545,9	44,7	42,4
	1960	29 775,5	13 907,4	92,7	46,7	15 357	6 154,7	44,3	40,1
Rumunia	1930	18 057,0	10 457,6	100,0	57,9	9 170,1	4 170,4	45,6	52,0
	1956	17 489,4	10 449,1	99,9	59,7	8 986,0	4 734,9	45,3	52,7
Węgry	1930	8 688,3	3 829,7	100,0	44,1	4 438,2	993,9	26,0	22,4
	1941	9 316,6	4 503,1	117,5	48,3	4 755,5	1 252,7	27,8	26,3
	1949	9 204,7	4 155,0	108,5	45,1	4 781,3	.	.	.
	1960 ^d	9 976,5	4 858,0	126,8	48,7	5 158,7	.	.	.
ZSRR	1926	147 028,0	84 503,4	100,0	57,3	75 985,0	39 212,9	46,4	51,6
	1939	170 557,0	78 810,9	83,3	46,3	88 273,4 ¹	34 102,1	43,3	38,6
	1959	208 826,6	99 130,2	117,4	47,5	114 776,3	47 604,6	48,0	41,1
Austria	1939	6 972,2	3 648,8	100,0	52,3	3 593,8	1 493,3	41,1	41,7
	1951	6 933,9	3 360,9	92,1	48,5	3 716,6	1 305,2	38,8	35,1
	1961	7 073,8	3 369,8	92,4	47,3	3 777,4	1 359,8	40,4	.

Francja	1936	41 182,1	20 260,4	100,0	49,2	21 385,7	7 320,2	36,1	34,2
	1946	39 848,1	20 520,1	101,3	51,5	20 970,0	7 852,8	38,2	37,4
	1960	45 578,4	18 596 ^a	91,8	40,8	22 826 ^j	6 584 j	35,4	29,1
NRF	1939 ^a	39 600	20 070,0	100,0	58,1	24 118,0	7 250,9	37	
	1946 ^c	43 749	19 373,8	96,4	44,3	24 118,0	7 250,9	37,4	30,1
	1950	47 696	22 074	109,9	46,3	25 345	7 949	36,0	31,4
	1959	52 940	25 201,0	125,6	47,6	28 018	9 256,0	36,7	33,0
W. Brytania	1931 ^f	44 795,3	21 074,7	100,0	47,0	23 336,8	6 273,3	29,8	26,9
	1951 ^g	55 321,6	25 487,0	120,9	46,1	28 769,5	7 831,9	30,7	
Włochy	1936	42 444,5	18 345,4	100,0	43,2	21 849,9	5 247,0	28,6	24,0
	1951	47 032,0	20 268,0	110,5	43,1	24 127,0	5 140,0	25,4	21,3
	1960	49 559	19 936	108,7	40,2	25 282	5 542	27,8	
Stany Zjedn. AP	1930	123 630	48 829,9	100,0	39,5				
	1940	131 669,2	52 789,4	106,5	40,1	65 607,6	12 845,2	24,3	19,6
	1950	150 697	60 054	122,9	39,9	75 864	16 501	27,5	21,8
	1960	180 694	73 126	149,7	40,5	91 342	23 619	32,3	25,9

^a W granicach obecnych.

^b Wyluczając osoby, które poszukują pracy po raz pierwszy.

^c Ludność zamieszkała na terenie radzieckiej strefy okupacyjnej z wyłączeniem osób przebywających w obozach jeńców wojennych, przesiedleńców i cywilnych osób internowanych.

^d Szacunek oficjalny.

^e Sterfa okupacyjna francuska i amerykańska z wyjątkiem Bremy.

^f Bez pln. Irlandii.

^g Anglia z Walią, pln. Irlandią i Szkocją.

^h Bez wojska przebywającego poza Francją i bez odbywających obowiązkową służbę wojskową.

ⁱ Szacunek własny na podstawie danych spisu 17 I 1939 dla terytorium sprzed 17 IX 1939.

^j W r. 1958, dla r. 1960 brak danych

ŹRÓDŁA

Demografička priručka 1959.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1965, Wiesbaden.

Demographic Yearbook 1948, 1955.

Annuaire Statistique du Travail 1939, 1955, 1961.

Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 g. SSSR, Moskva 1962.

Ergebnisse der Volkszählung vom 21. III. 1961, Heft 11.

Osterreich. Osterreichisches Zentralamt, Wien 1964.

Statistiken den Erwerbstätigkeit in den Landern der Gemeinschaft und Griechenland 1958 – 1962.

Sozialstatistik 1963, Nr 4. Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften.

Statistisches Jahrbuch der DDR, 1962.

Spis powszechny z dn. 6 XII 1960. Ludność. Gospodarstwa domowe wyniki ostateczne, „Biuletyn Statystyczny” 1964, Seria L, nr 23.

Określenie pomagających członków rodzin jest dokonywane również w oparciu o różne kryteria. Zazwyczaj grupa ta obejmuje osoby pracujące bez zapłaty w określonym rozmiarze czasu. Różne proporcje czasu pracy pomagających członków rodzin bywają przyjmowane jako warunkujące zaliczenie danej osoby do czynnych zawodowo. Zwykle minimum to stanowi $\frac{1}{3}$ czasu pracy osoby zatrudnionej w pełnym wymiarze³⁴, jednakże w różnych spisach przyjmowane są różne, mniej lub bardziej elastyczne kryteria w tym zakresie. Tak np. spis przeprowadzony w 1948 r. w Jugosławii zaliczył do pomagających członków rodzin, a zatem do osób czynnych zawodowo, wszystkie kobiety zameżne wśród ludności rolniczej (wpłynęło to m. in. na wysoki odsetek czynnych zawodowo wśród ogółu ludności w Jugosławii w 1948 r.), gdy natomiast spis z 1953 r. uznał za pomagających członków rodzin tylko tę grupę kobiet zameżnych, które poświęcają zajęciom w gospodarstwie rolnym ponad połowę czasu pracy³⁵.

Uwagi powyższe miały na celu w sposób najogólniejszy scharakteryzować zakres, a zarazem ograniczenia w porównywalności materiałów statystycznych różnych państw, choćby materiały te dotyczyły tych samych zjawisk. Przekład kategorii statystycznych na bardziej tożsame (w różnych krajach) kategorie społeczno-ekonomiczne — choć niewątpliwie przydatny — musiałby zająć nazbyt wiele miejsca w tym opracowaniu, które jest jedynie ogólnym szkicem, dlatego też z zabiegu tego rezygnujemy, ukazując tylko pierwsze i nie najbardziej kręte zaułki narodzin tak na pozór jednoznacznych liczb.

Dane tabl. VI unaoczniają fakt, iż współczynnik ludności czynnej zawodowo podlega mało elastycznym zmianom, szczególnie w obrębie tendencji wzrostowej, głębsze różnice wykazuje natomiast w zakresie tendencji spadkowej. Największy wzrost udziału ludności czynnej zawodowo wśród ogółu ludności nastąpił w latach 1930—1950 w Polsce oraz na Węgrzech w okresie powojennym i wyniósł odpowiednio 3,4 oraz

cupied population: definitions and classifications recommended by the Committee of Statistical Experts, „Studies and Reports on Statistical Methods”, Geneva 1938, nr 1, s. 9. VI Międzynarodowa Konferencja Statystyki Pracy przychyliła się raczej ku zasadzie „labour force” stwierdzając, iż do cywilnej siły roboczej (civilian labour force) zaliczyć należy wszystkich tych, którzy wykonują jakąkolwiek pracę niezależnie czy ma ona charakter stały czy dorywczy. Por. *International Labour Office. The Sixth International Conference of Labour Statisticians*, Geneva 1948.

³⁴ Takie były zalecenia Komisji Ludnościowej ONZ oraz FAO. Por. *Raport of the Population Commission fifth Session*, United Nations Dokumenty E/1711, Lake Success 1950 (cyt. wg *Applications of International Standards to Census Data...*, s. 7), oraz *FAO of UN. Programm for the 1950 world census of agriculture*, Washington 1948, s. 19—20.

³⁵ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knjiga III Stanovništvo po zanimanju*, Beograd 1954.

4,6 punktu. Mniejsze były rozmiary względnej aktywizacji w Rumunii (1,6 punktu) oraz w Czechosłowacji (0,5 punktu).

Ramy dla przyrostu ludności czynnej zawodowo wyznacza każdorazowa struktura ludności według wieku, a w szczególności wskaźnik rozwoju ludności w wieku produkcyjnym. Jak już wskazywaliśmy wyżej, lata 1945—1955 przyniosły w większości krajów zmniejszenie odsetka ludności w wieku produkcyjnym. Również w porównaniu z innymi regionami Europy i świata współczynnik ludności w wieku produkcyjnym w Europie Wschodniej — wraz z azjatycką częścią Związku radzieckiego — był niski. Około 1947 r. szacunkowy odsetek ludności w wieku 15—59 lat wynosił w Europie Północnej, Zachodniej i Centralnej 62%, w Europie Wschodniej (z włączeniem azjatyckiej części Związku Radzieckiego) podobnie jak w Europie Południowej 59% ogółu ludności, natomiast Stany Zjednoczone i Kanada posiadały najwyższe na świecie odsetki ludności w wieku produkcyjnym³⁶.

Jednakże odsetek ludności czynnej zawodowo w większości krajów demokracji ludowej kształtował się po II wojnie światowej na poziomie, który oznaczał daleko idące wykorzystanie zasobów siły roboczej, gdyż zbliżał się do odsetka ludności w wieku produkcyjnym. Szczególnie wyraźnie zjawisko to występowało w Bułgarii i Rumunii³⁷. W tych krajach, w których nastąpiło w latach 1930—1960 zmniejszenie odsetka ludności czynnej zawodowo, tj. w Bułgarii, Jugosławii, NRD i ZSRR, proces ten był rekompensowany przez dużą dynamikę absolutnego wzrostu ludności czynnej zawodowo (odpowiednio o 20,8%, 28,7% i 5,2% i 17,4%; por. tabl. VI). Natomiast w krajach zachodnioeuropejskich, podobnie jak i w Stanach Zjednoczonych, przeważała tendencja zmniejszenia bądź stabilizowania się na niezmiennym w zasadzie poziomie odsetka ludności czynnej zawodowo. Nie sposób jednak pominąć faktu, iż w niektórych krajach (NRF, W. Brytania, Stany Zjednoczone, w mniejszym stopniu Włochy) w badanym okresie nastąpiło znaczne powiększenie absolutnej liczby ludności czynnej zawodowo. Wzrost ten był w tych krajach — mimo osiągniętego tam wysokiego stopnia uprzemysłowienia i, co za tym idzie, przewagi kapitałochłonnych metod postępu gospodarczego — ważnym elementem ogólnego wzrostu gospodarczego.

Obok przepływu ludności ze wsi do miast i likwidacji przeludnienia agrarnego, co stwarzało przesłanki dla aktywizacji zawodowej ludności wiejskiej, ważnym składnikiem zarówno względnego, jak i absolutnego

³⁶ *Tendances démographiques mondiales 1920—1947 N.U.*, „Etudes démographiques 1949”, nr 3, s. 18.

³⁷ W Bułgarii odsetek ludności w wieku produkcyjnym wynosił w r. 1934 — 53,4%, zaś w r. 1960 — 58,3% ogółu ludności, por. Rosset, *Perspektywy demograficzne...*, s. 296.

postępu aktywizacji zawodowej ludności był wzrost liczby czynnych zawodowo kobiet. Nie we wszystkich krajach czynnik ten odgrywał jednakową rolę w powiększeniu zasobów siły roboczej. Tak np. w Bułgarii odsetek kobiet czynnych zawodowo w stosunku do ogółu kobiet uległ zmniejszeniu w latach 1934—1956, w Jugosławii zaś w 1953 r. był w zasadzie taki sam, jak w 1931 r. (a wysoki odsetek czynnych zawodowo w 1948 r. był wynikiem — jak już wspomniano — potraktowania wszystkich kobiet w rolnictwie jako pomagających członków rodzin, tj. jako ludność czynną zawodowo i nie może być podstawą do porównań). Stabilny był również w Rumunii w latach 1930—1956 odsetek kobiet czynnych zawodowo wśród ogółu czynnych zawodowo i wśród ogółu kobiet. Przyczyn tych zjawisk należałoby poszukiwać zapewne we względnie większej trwałości norm obyczajowych, określających sytuację kobiety w tych krajach w porównaniu z innymi krajami demokracji ludowej.

Dla NRD nie możemy dokonać porównań z okresem przedwojennym, jednakże proporcja mężczyzn i kobiet w wieku produkcyjnym w pierwszych latach po II wojnie światowej zdecydowała o konieczności wzrostu zatrudnienia kobiet, być może w rozmiarach przekraczających zwyczajowe i organizacyjne — z punktu widzenia potrzeb rodziny — nawyki i możliwości społeczeństwa. W każdym razie odsetek kobiet czynnych zawodowo w NRD był jednym z najwyższych w latach powojennych. Stąd też to nieznaczne zmniejszenie udziału kobiet wśród ogółu czynnych zawodowo, jakie nastąpiło w NRD w latach 1945—1960, należałoby traktować jako złagodzenie nadmiernego wykorzystania zasobów kobiecej siły roboczej.

Kraje o najwyższym przyroście współczynników zawodowej aktywizacji kobiet to Czechosłowacja (11,2 punktu w latach 1930—1959), ZSRR (4,7 punktu w latach 1939—1959, przyrost poprzedzony spadkiem w latach 1926—1939 o 3,1 punktu) oraz Polska (4,5 punktu w latach 1931—1960). Na Węgrzech i w Jugosławii praca kobiet stanowiła w mniejszym stopniu o rozszerzeniu zasobów siły roboczej aniżeli w poprzednio wymienionych krajach.

Po tej charakterystyce dynamiki zatrudnienia ludności dokonanej za pośrednictwem symptomu dość dobrze służącego międzynarodowym porównaniom, choć stanowiącego pierwsze surowe przybliżenie do problemów zatrudnienia w ścisłym tego słowa znaczeniu, parę słów poświęcimy przedstawieniu stosunków panujących w dziedzinie aktywizacji zawodowej ludności krajów demokracji ludowej na tle innych regionów geograficznych i gospodarczych świata, w oparciu o materiały powszechnych spisów ludności z lat pięćdziesiątych. Ogólnoświatowy przeciętny poziom aktywizacji zawodowej wyraża się współczynnikiem 42,5% czyn-

nych zawodowo wśród ogółu ludności świata. W Afryce odpowiedni współczynnik wynosi 35,8%, w Ameryce Północnej — 39,7%, w Azji — 42,5%, w Europie — 45,1%³⁸. W krajach demokracji ludowej przeciętny odsetek ludności czynnej zawodowo w tym samym okresie wyniósł 50,6%³⁹, co stanowi, obok Związku Radzieckiego (47,5%), symptom najdalej w skali światowej posuniętego procesu zawodowej aktywizacji ludności. Również odsetek kobiet czynnych zawodowo, który przeciętnie kształtował się na poziomie 27,2% ogółu kobiet, w Ameryce Północnej zaś — 21,3%, a w Europie 27,6%⁴⁰, wyniósł w krajach demokracji ludowej (bez Węgier) 42,2%⁴¹. Te wysokie odsetki ludności czynnej zawodowo i daleko posunięta aktywizacja zawodowa kobiet, wyrażające się w liczbach znacznie przewyższających przeciętny ogólnoswiatowy poziom, a także ten, jaki właściwy jest wysoko uprzemysłowionym krajom Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, są — jak to już wskazywano wyżej — przesłanką umożliwiającą ogólny szybki wzrost ekonomiczny tych krajów, w których występują. Mają one również istotne bezpośrednie znaczenie dla kształtowania się materialnych warunków życiowych ludności pracującej.

Wzrost odsetka ludności czynnej zawodowo w warunkach pełnego zatrudnienia prowadzi nie tylko do powstawania nowego modelu rodziny, ale poprzez zwiększenie liczby osób pracujących w rodzinie kształtuje nową proporcję pomiędzy jej dochodem a sumą pracy niezbędną dla uzyskania tego dochodu. Są to zagadnienia istotne, które tu poruszamy niejako na marginesie odkładając ich pełniejsze rozwinięcie na przyszłość. Tu jako podstawową konkluzję z dotychczasowych naszych rozważań sformułować należy tezę, iż odpływ ludności ze wsi do miast oraz praca kobiet były w krajach demokracji ludowej podstawowymi czynnikami zwiększenia potencjału czynnej zawodowo ludności. Całkowita niemal produktywizacja ludności zdolnej do pracy oraz stworzenie — dzięki polityce społeczno-gospodarczej państwa — preferencji dla pozarolniczych działów zatrudnienia zadecydowało o procesie społeczno-ekonomicznego wzrostu w krajach demokracji ludowej. Wzrost ten pojmować należy jako ekstensywny rozwój ekonomiki, któremu towarzyszy nierozdzielnie przekształcenie jej struktury.

³⁸ *Demographic Aspects of Manpower. Sex and Age Patterns of Participation in Economic Activities*, N. Y. 1962, „Population Studies, nr 33, s. 3.

³⁹ Obliczono na podstawie danych tabl. VI.

⁴⁰ *Demographic Aspects of Manpower...*, s. 3.

⁴¹ Obliczono na podstawie danych z tabl. VI. Wysoki odsetek kobiet czynnych zawodowo wynikał w Europie Wschodniej w pewnej mierze z zaliczenia do tej grupy kobiet — pomagających członków rodzin w licznych tu samodzielnych drobnych gospodarstwach rolnych.

STRUKTURA ZATRUDNIENIA

Zatrudnienie będziemy w dalszym toku tych rozważań pojmować w sensie ekonomicznym, tj. ludność zatrudnioną będzie tu stanowił ogół czynnych zawodowo. Jest to ujęcie szersze aniżeli to, które nadają pojęciu „zatrudnienie” źródła statystyczne, wiążąc je ze stosunkiem pracy najemnej.

Sądzymy, iż ujęcie takie jest uzasadnione faktem skutecznego realizowania w krajach socjalistycznych polityki pełnego zatrudnienia i nie przesądza problemu oceny efektywności i racjonalności wykorzystania siły roboczej. Te postępy, jakie w dziedzinie polityki pełnego zatrudnienia poczynione zostały w zachodnioeuropejskich krajach kapitalistycznych po II wojnie światowej w odróżnieniu od sytuacji panującej tam w okresie międzywojennym, przemawiają również na korzyść tego ujęcia. Praktycznym względem, który decyduje o walorach tego ujęcia jest to, iż pojęcie ludności czynnej zawodowo jest o wiele bardziej porównywalne w przekroju międzynarodowym aniżeli pojęcie „ludność zatrudniona”, które bywa uzależniane od różnych specyficznych dla danego kraju warunków gospodarczych, prawnych czy zwyczajowych.

Podstawowym kryterium dla oceny ewolucji struktury zatrudnienia ludności jest zbadanie, jaki odsetek ludności czerpie utrzymanie z rolnictwa. Czynnikiem ten jest używany również jako miernik w badaniach porównawczych ogólnego rozwoju ekonomicznego⁴². Analiza rozwoju struktury zatrudnienia w krajach europejskich w okresie międzywojennym nie zdołała wykazać bardziej zasadniczych przemian w tej dziedzinie⁴³. Niemniej jednak w poszczególnych krajach występowały zmiany, które aczkolwiek nie przekształcały struktury społeczno-ekonomicznej, były symptomem ewolucji, której nie można nie dostrzegać. Charakterystyczna jest tendencja spadku w okresie międzywojennym odsetka ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w takich krajach jak Bułgaria, Czechosłowacja, Węgry a ponadto — spośród objętych naszą obserwacją krajów zachodnich — w Austrii, Francji, Niemczech, Włoszech i W. Brytanii. Tendencja ta nie była rekompensowana automatycznym wzrostem zatrudnienia w przemyśle. Ten dział gospodarki był również objęty tendencją spadku odsetka ludności czynnej zawodowo w Bułgarii, Czechosłowacji, na Węgrzech, a także we Włoszech. Wzrost względnego zatrudnienia objął natomiast dziedzinę handlu i transportu w Bułgarii, Czechosłowacji, na Węgrzech oraz we Włoszech i W. Brytanii⁴⁴. W Pol-

⁴² Por. L. Landau, *Gospodarka światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach*, „Wybór pism”, Warszawa 1957, s. 364 i nast.

⁴³ Kirk, *op. cit.*, s. 199.

⁴⁴ G. Frumkin, *Pre-war and post-war trends in manpower of European countries*. Odbitka z „Population Studies”, 1950, nr 2, s. 220. Autor nie podaje me-

sce odsetek ludności zawodowo czynnej wraz z członkami rodzin pozostającymi na ich utrzymaniu, a zatrudnionej w rolnictwie, uległ nieznacznemu zmniejszeniu w latach międzywojennych, z 63,9% w 1921 r. do 60,9% w 1931 r. W tym okresie Związek Radziecki był jednym z nielicznych, jeśli nie jedynym krajem, w którym następował proces szybkiego zmniejszania odsetka ludności rolniczej. W 1926 r. — 83,2% ogółu ludności stanowiła ludność zawodowo czynna w rolnictwie, a w 1939 r. odsetek ten wynosił już 50%. Odrębnym problemem jest oczywiście sprawa oceny bieżącej jak i długofalowej efektywności ekonomicznej wysokiego tempa tych przemian, niemniej jednak pozostają one faktem, który określał w sposób decydujący zarówno minioną, jak i aktualną ewolucję struktury społeczno-ekonomicznej Związku Radzieckiego.

Charakterystyka podstawowych kierunków zmian struktury zatrudnienia w powiązaniu z głównymi działami gospodarki w krajach, które objęliśmy naszym badaniem, może być podjęta w oparciu o dane tabl. VII. Ukazują one, iż w latach 1930—1960 zmniejszenie proporcji ludności czynnej zawodowo w rolnictwie było najgłębsze w krajach o najbardziej anachronicznej strukturze zatrudnienia. Rozmiary tego zmniejszenia były największe w Bułgarii, Jugosławii i w Polsce. Dla Albanii nie udało się zdobyć danych charakteryzujących branżową strukturę zatrudnienia w przekroju całej gospodarki, a te, którymi rozporządzamy, dotyczą socjalistycznego sektora i nie mogą być w tych porównaniach wyzyskane. W tej grupie krajów, które przed II wojną światową posiadały znaczną przewagę ludności rolniczej i które w latach 1945—1960 dokonały daleko idących przemian struktury zatrudnienia, wyjątkiem jest Rumunia. Tu w latach 1930—1960 proporcja ludności czynnej zawodowo w rolnictwie uległa zmniejszeniu zaledwie o 9 punktów, a w latach 1950—1960 o 4,9 punktu. Jest to tempo przemian bardziej powolne niż w innych krajach demokracji ludowej. Jeśli mimo to tempo rozwoju produkcji przemysłowej plasowało Rumunię (w 1960 r. w stosunku do 1938 r.) na trzecim miejscu wśród krajów socjalistycznych, to źródła tego zjawiska tkwiły — jak się wydaje — przede wszystkim w rozwoju przemysłu wydobywczego. Pełne wyjaśnienie tej specyfiki wzrostu gospodarczego Rumunii byłoby jednak trudne do przeprowadzenia w ramach niniejszego studium i pozostać musi otwartym problemem. Podobne jak w Rumunii rozmiary miały przekształcenia w proporcji zatrudnienia rolniczego w Czechosłowacji. Między tymi krajami

tody obliczeń ani też liczbowej charakterystyki cytowanych wyżej tendencji, dlatego też ustalenia jego przyjmujemy nie bez sceptycyzmu i głównie dlatego, iż brak jest innych porównawczych, a zarazem bardziej systematycznych i wyczerpujących, opracowań tego zagadnienia dla lat międzywojennych.

Tabl. VII. Ludność czynna zawodowo według głównego źródła utrzymania. Liczby względne

Kraj	Lata	W rolnictwie	Poza rolnictwem					
			Ogółem	w tym				
				W przemyśle	W budownictwie	W transporcie i łączności	Usługi	Administr. i wolne zawody
Bułgaria	1934	80,0	20,0	8,0		1,3		
	1956	64,2	35,8	15,9	2,8	3,2		
Czechosłowacja	1964	47,3	52,7	25,1	6,9	4,6	13,4 ¹	8,04
	1930	33,0	67,0	40,2 ^c		4,6		
	1947	37,7	62,3	37,3 ^c		4,8		
	1950	38,6	61,4	30,0	6,3	4,2		
Jugosławia	1960	25,9	74,1	37,3	8,3	6,1	7,9 ¹	12,7
	1931	78,7	21,3		11,1	1,6		
	1953	66,7	33,3	12,9 ^d	2,5	2,0	0,8	
NRD	1961	57,3	42,7	14,0	3,5	2,9		
	1946 ^a	29,2	70,8	35,6	5,7	5,1		14,4 ^k
	1952	21,7	78,3	33,4	6,1	6,9 ^e	10,1 ¹	13,6 ^k
Polska	1960	17,3	82,7	36,1	6,1	6,6 ^e		16,9 ^k
	1931	70,3	29,7	12,1	1,1	2,1		
	1950	56,8	43,2	18,8	4,2	3,8		
Rumunia	1960	47,8	52,2	23,0	5,0	4,8		
	1930	78,2	21,8		7,2	1,7 ^f		
	1950	74,1	25,9	12,1	2,2			
Węgry	1960	69,2	30,8	13,8	3,5	1,7		
	1930	53,0	47,0		24,1	3,0		
	1941	47,8	52,2	24,9		3,1		
	1949	52,9		20		4,0	5,3 ¹	7,4
ZSRR	1960	38,3	61,7	28,4	5,7	5,9		
	1939	50,1	49,9			30,1		
	1959	38,8	61,2			36,9		
	1962	36,0	64		34,0	7,0		

Austria	1934	31,7	68,3		33,4		4,6		
	1951	32,3	67,7	28,3		8,0	5,3 ^f		
	1961	22,8						16,4 ^j	11,7
Francja	1931	35,6	64,4		46,5		4,9		
	1946	36,5	63,5	24,4 ^d	33,7 ^h	4,7			
	1957	25,7	74,3	28,5		7,4	5,1		
	1960	23,8	76,2		38,3		19,7 ^g		
NRF	1933 ^b	28,9	71,1		40,4		18,4		
	1946	29,2	70,8	38,5			15,4 ^h		
	1960	13,8	86,2	40,2		8,4	5,7		
W. Brytania	1931	5,9	94,1		46,1		6,9		
	1951	6,2	93,8	46,4 ^d		7,1	8,7	26,4	
	1960	4,4	95,6	40,4		6,6	7,0		
Włochy	1936	47,2	52,8	21,9 ^d		5,2	3,7	1,4	
	1961	27,7	72,3		38,3				
Stany Zjedn. AP	1930	22,0	78,0		31,7		9,1		
	1940	17,5	82,5	25,4 ^d		6,7	5,9	21,9	
	1950	12,2	87,8	28,4		6,2	7,0		
	1962	7,3	92,7	27,2		6,4	5,0		

^a Bez Berlina.

^b Całe Niemcy.

^c Wraz z budownictwem i rzemiosłem.

^d Wraz z górnictwem.

^e Łączność i komunikacja.

^f Tylko w transporcie.

^g Wraz z handlem

^h Handel i transport.

ⁱ Handel

^j Handel i komunikacja

^k Gałęzie poza produkcją materialną.

ŹRÓDŁA

Yearbook of Labour Statistics 1949–1950.

Demographic Yearbook 1948, 1955.

Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 g. SSSR, Moskwa 1962.

Vengrija v cifrach. Centralnoje Statisticzeskoje Upravljenje, Budapest 1964.

Statisticzeskij Sbornik, Czechoslovakija. Orbis, Praga 1964.

Statistisches Jahrbuch der DDR, 1962.

Ergebnisse der Volkszählung vom 21. III. 1961 Heft 11.

Österreich. Österreichisches Zentralamt, Wien 1964.

Wykorzystano również dane *Rocznika statystycznego 1962, 1963, 1965.*

istniały jednakże przed wojną znaczne różnice w poziomie rozwoju gospodarczego. Udział ludności rolniczej w Czechosłowacji zamykający się przed II wojną światową w granicach 30—40% pozwalał zaliczać ją do grupy krajów uprzemysłowionych wspólnie z Kanadą, Danią, Francją, Szwecją i Norwegią⁴⁵. Tempo przemian mogło tu być nieco wolniejsze, choć nadal istnieje problem ujednoczenia struktury gospodarczej rolniczej Słowacji i wyżej uprzemysłowionych Czech i Moraw. Średnie tempo przemian (zmniejszenie proporcji czynnych zawodowo w rolnictwie w granicach 10—15 punktów w latach 1930—1960) występowało w NRD, w ZSRR i na Węgrzech. W tym ostatnim kraju zmiany nie przebiegały jednokierunkowo: w latach 1941—1949 nastąpił pewien wzrost zatrudnienia w rolnictwie, taka przynajmniej jest wymowa liczb, które — sądzić należy — są dla tego kraju porównywalne.

To średnie tempo przemian było charakterystyczne również dla krajów kapitalistycznych reprezentowanych w naszych zestawieniach. W NRF po nieznacznym wzroście odsetka zatrudnionych w rolnictwie w r. 1946 (w stosunku do proporcji w r. 1933 dla całych Niemiec) w późniejszych latach nastąpiło zmniejszenie udziału czynnych zawodowo w rolnictwie o 15,1 punktu, we Francji o 11,8, w Stanach Zjednoczonych o 14,7, we Włoszech o 9,5 punktu. Jedynie w Austrii nastąpił w latach 1934—1951 pewien nieznaczny wzrost odsetka zatrudnionych w rolnictwie, po którym w następnym dziesięcioleciu dokonało się zmniejszenie rangi rolnictwa jako działu przyciągającego siłę roboczą.

Tak więc dokonany wyżej przegląd porównawczy pozwala sformułować wniosek, iż zmniejszenie proporcji zatrudnienia w rolnictwie było w latach 1930—1960 procesem zachodzącym powszechnie w Europie. Specyfikę krajów Europy Wschodniej, krajów demokracji ludowej, stanowiła funkcja tego procesu, warunkującego „start do wzrostu” oraz jego tempo i rozmiar, które dokonały poważnego złagodzenia, a w niektórych dziedzinach eliminacji historycznie zdeterminowanych rozpiętości w poziomie rozwoju gospodarczego, kształtujących się na niekorzyść krajów demokracji ludowej.

Zmniejszenie proporcji zatrudnienia rolniczego nie jest w pełni równoznaczne ze zwiększeniem udziału ludności czynnej zawodowo w przemyśle, albowiem przepływ siły roboczej dokonywać się musi również do innych — pozarolniczych i pozaprzemysłowych działów gospodarki, takich jak handel, transport, usługi i administracja. Ekonomiczne teorie wzrostu uzasadniają nawet konieczność i prawidłowość szybszego — na pewnym etapie rozwoju — zwiększania zatrudnienia w gałęziach wchodzących w skład zw. działu trzeciego, obejmującego świadczenie

⁴⁵ Landau, *op. cit.*, s. 364.

usług w szerokim tego słowa znaczeniu (handel, oświata i kultura, wolne zawody, administracja)⁴⁶.

Dominujący wzrost zatrudnienia w tych gałęziach pojawia się jednak w krajach o wysokim poziomie uprzemysłowienia i technicznego wyposażenia pracy w rolnictwie. Te warunki nie są jeszcze w pełni zrealizowane w krajach demokracji ludowej, tym niemniej pewne początki tego kierunku w rozwoju struktury zatrudnienia dadzą się tu zaobserwować. Zastrzec wypada, iż poniższe porównanie, zarówno w odniesieniu do zatrudnienia przemysłowego, jak i zatrudnienia w tzw. dziale trzecim, posługiwać się musi danymi, które nie zawsze obejmują jednorodny zakres gałęzi. W statystyce jednych krajów przemysł ujmowany jest łącznie z budownictwem, w innych, np. w Związku Radzieckim, zatrudnienie w przemyśle zgrupowane jest w materiałach spisu ludności z 1959 r. łącznie z zatrudnieniem w transporcie i łączności. Również gałęzie działu trzeciego nie zawsze posiadają ten sam zakres. Podstawową rozbieżnością jest to, iż niektóre kraje mają możliwie pełną i łatwo dostępną statystykę zatrudnienia w gałęziach, tworzących tzw. dział trzeci (do takich krajów należy np. Czechosłowacja, po części NRD, a także ZSRR w spisie z 1959 r.⁴⁷). Inne kraje podają zatrudnienie w wybranych, pozaprzemysłowych dziedzinach gospodarki, a uzyskanie tutaj potrzebnych, porównywalnych wyników wymagałoby oddzielnych poszukiwań i opracowań statystycznych, które przekraczają ramy niniejszego studium. W analizie zmian struktury zatrudnienia zmuszeni więc jesteśmy posługiwać się tymi danymi statystycznymi, które prezentuje tabl. VII, co czynimy oczywiście z pełną świadomością ich zróżnicowania, a co za tym idzie ograniczonego stopnia ich porównywalności.

Porównanie zmian struktury zatrudnienia w pozarolniczych działach gospodarki w krajach demokracji ludowej w latach 1930—1960 pozwala wyróżnić dwie grupy krajów:

Pierwsza grupa — kraje o szybszym wzroście udziału zatrudnienia w przemyśle i budownictwie niż wzrost udziału zatrudnienia w tzw. dziale trzecim. Należą tu: Bułgaria, Rumunia i Czechosłowacja.

Współczynniki zmian względnego zatrudnienia w przemyśle i budow-

⁴⁶ Teorię tę sformułował po raz pierwszy C. Clark w pracy: *The conditions of economic progress*, II wydanie Macmillan 1950. Twórczym propagatorem idei Colin Clarka był i jest J. Fourastié przede wszystkim w książce: *Le grand espoir du XX-e siècle*, Paryż 1949.

⁴⁷ Dla Związku Radzieckiego nie udało nam się zdobyć analogicznych danych z przedwojennych spisów ludności (por. P. G. Podwjażich, *Vsesojuznaju perepis' nasielenija 1939 g.*, Gosudarstwiennoje Statisticeskoje Uprawlenije, Moskwa 1953). Dlatego też porównanie zmian w pozarolniczej strukturze zatrudnienia będzie musiało ograniczyć się jedynie do krajów demokracji ludowej z pominięciem Związku Radzieckiego.

nictwie wynosiły: w Bułgarii w 1964 r. 4,0 w Rumunii 2,4, a w Czechosłowacji 1,13⁴⁸. Współczynniki zmian względnego zatrudnienia w tzw. dziale trzecim, reprezentowanym tu przez transport i łączność wynosiły odpowiednio dla tych krajów: 3,5, 1,0 i 1,02. Czechosłowacja w 1960 r. posiadała strukturę zatrudnienia pozarolniczego minimalnie zmodyfikowaną w stosunku do tych proporcji, które występowały w 1930 r., co mogłoby uzasadniać określenie tej struktury jako stabilnej. Nie oznacza to oczywiście stabilności całokształtu gospodarki. Postęp techniczny i wzrost wydajności pracy sprawił, iż przy tej stosunkowo stabilnej strukturze zatrudnienia przyrost względny produkcji przemysłowej w latach 1950—1960 stawiał Czechosłowację na 7 miejscu wśród krajów demokracji ludowej przed Węgrami i Jugosławią, Bułgarią i Rumunią dzięki tej dynamicznej strukturze zatrudnienia w przemyśle reprezentowały — za Albanią — kraje o największej stopie wzrostu produkcji przemysłowej w latach 1950—1960.

Drugą grupę stanowią kraje o przewadze rozwojowego udziału zatrudnienia w tzw. dziale trzecim nad względnym zatrudnieniem w przemyśle. Zaliczyć tu wypada Polskę, Jugosławię, Węgry i NRD. W Polsce współczynnik zmian udziału zatrudnienia przemysłowego wyniósł 2,12 w latach 1930—1960, w Jugosławii 1,57, w NRD 1,02. Współczynnik zmian udziału zatrudnienia w tych gałęziach, które wypadło nam traktować jako reprezentatywne dla działy trzeciego, wynosiły odpowiednio 2,29, 1,81, i w NRD 1,29. W NRD występuje proces analogiczny do tego, który obserwowaliśmy w Czechosłowacji, a mianowicie rozwój ekonomiczny realizowany przy stosunkowo stabilnej strukturze zatrudnienia pozarolniczego. Stopa wzrostu produkcji przemysłowej w latach 1950—1960 pozwala umieścić NRD na szóstym miejscu wśród krajów demokracji ludowej tuż za Związkiem Radzieckim, a przed Czechosłowacją, Węgrami i Jugosławią. Najniższa stopa wzrostu produkcji przemysłowej, jaka wśród krajów demokracji ludowej przypadła w udziale Jugosławii i Węgrom, nie pozostaje — jak należy sądzić — bez związku z tymi tendencjami w zmianach struktury zatrudnienia pozarolniczego, przy których zabrakło należytej preferencji dla zatrudnienia produkcyjnego, dla zatrudnienia w przemyśle przetwórczym i wydobywczym. Sytuacja w Polsce przedstawiałaby się mniej drastycznie, gdybyśmy uwzględnili wzrost udziału zatrudnienia we wszystkich działach poza rolnictwem,

⁴⁸ Współczynniki zmian struktury są odpowiednikiem wskaźników dynamiki z tą różnicą, że pierwsze oparte są na liczbach względnych, drugie zaś na liczbach absolutnych. W powyższym przykładzie i w dalszych wywodach współczynniki zmian struktury obliczono przyjmując procentowy udział zatrudnienia w przemyśle i budownictwie w Bułgarii wynoszący 8% za 1, a zmiana procentowego udziału zatrudnienia w 1964 r. (32%) wyraża się współczynnikiem 4.

przemysłem i budownictwem. Udział zatrudnienia w tych gałęziach może być szacowany na 16,5% ogółu czynnych zawodowo w 1931 r. i 24,8% w 1960 r. Współczynnik zmiany udziału wynosi zatem 1,5, co daje już korzystniejszy obraz sytuacji aniżeli poprzednio przytoczone dane. Można zatem sformułować tezę, iż wzrost proporcjonalnego zatrudnienia w transporcie i łączności oznaczał w Polsce preferencję tych gałęzi zatrudnienia poza sferą produkcji materialnej, które dla zaspokojenia potrzeb ściśle produkcyjnych mają najistotniejsze znaczenie. Uzasadnieniem tego kierunku rozwoju struktury zatrudnienia może być również geograficzne położenie Polski, wyznaczające jej funkcje tranzytowe w międzynarodowym obrocie towarowym.

Konkludując stwierdzić wypada, iż przeprowadzona wyżej analiza zmian struktury pozarolniczego zatrudnienia w krajach demokracji ludowej pozwala upatrywać korelację zachodzącą między zmianami tej struktury na korzyść rosnącego udziału zatrudnienia w przemyśle a stopą wzrostu produkcji przemysłowej. Korelacja taka wynika z konieczności stosowania przez kraje demokracji ludowej ciągle jeszcze pracochłonnych metod postępu technicznego i wzrostu ekonomicznego. Niedostateczny przyrost pracy żywej w gałęziach wytwórczych, produkcyjnych, wiązał się ze zmniejszeniem stopy wzrostu. Jest to zjawisko znane, występujące przede wszystkim w krajach o wysokim poziomie uprzemysłowienia i technicznego uzbrojenia pracy, jednakże z uwagi na osiągniętą przez te kraje wysokość dochodu narodowego przypadającego na głowę ludności nie jest to tam tak niepokojące, jak w krajach o niższych wskaźnikach dochodu narodowego, przypadającego na głowę ludności. Znaczenie zmian w podziale zawodowym ludności dla wzrostu ekonomicznego jest ciągle jeszcze — w badaniach naukowych i w polityce gospodarczej — niedostatecznie uwzględnianym czynnikiem. Stałość składu zawodowego może być czynnikiem hamującym rozwój i wzrost gospodarczy. Przykładem kraju, gdzie zjawisko to występowało wyraźnie, jest Francja⁴⁹.

Staraliśmy się wykazać, że zmniejszenie zatrudnienia rolniczego było punktem wyjścia w przekształceniu struktury społeczno-ekonomicznej krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Zmiany te były wynikiem przeprowadzonych reform, a przede wszystkim reformy rolnej. Wytworzył się więc już w drugiej połowie lat czterdziestych kompleks czynników ekonomicznych, demograficznych i politycznych, które determinowały każdorazowy stan i ewolucję struktury zatrudnienia. Śledząc sytuację w różnych gałęziach i krajach stwierdzić możemy występowanie niedo-

⁴⁹ A. Sauvy, *Développement économique et répartition professionnelle de la population, Rapport au Congrès des Economistes de Langue Française*, odbitka z: *Revue d'économie politique* 1956.

statku lub nadmiaru zatrudnienia w pewnych gałęziach, które mogą sprzyjać dalszemu rozwojowi gospodarczemu⁵⁰, lub hamować go. Dlatego jako kryterium oceny zmian struktury zatrudnienia przyjęliśmy to, czy sprzyja ona czy też nie realizacji wzrostu gospodarczego, albowiem tylko w warunkach stałego, optymalnego wzrostu jest możliwy do spełnienia podstawowy cel gospodarowania, tj. poprawa materialnych, ekonomicznych warunków bytu ludności.

Ганна Ендрушак

ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ И СССР, В 1930—1960 ГГ.

Содержание

На территории Центральной и Восточной Европы, в годы 1930—1960, в бы-стром темпе увеличивается количество населения по сравнению с другими ра-йонами Европы. Накануне II мировой войны страны причисляемые к этому ге-ографическому району, т. е. Польша, Чехословакия, Венгрия, Румыния, Болгария, Югославия, Албания, Литва, Латвия и Эстония занимали 5,6% поверхности Европы и Советского Союза (вместе с Азиатской частью), а их население со-ставляло 18,9% общего числа населения проживающего в этих областях.

Большие потери населения перечисленных стран, вызванные войной, были в основном в течение 15 послевоенных лет выравнены. В 1960 г. пространство, занимаемое европейскими странами народной демократии, составляло 1274,6 тыс. км² с численностью населения в 117,6 млн., что составляет 18,4% жителей Европы и Советского Союза. Иллюстрируют это таблицы: I — Населе-ние европейских стран народной демократии, СССР и других государств в годы 1930—1960 и II — Показатели изменения прироста населения в европейских странах народной демократии, СССР и других государствах в годы 1938—1960.

Изменения границ в Европе после II мировой войны усложняют сравнение демографических данных касающихся более длительного периода времени. Новым явлением характерным для этих государств является то, что они в на-стоящее время стали более однородны, в национальном отношении. Происшед-шие в них изменения, касающиеся государственного строя и политики, стали им-пульсом для преобразований общественной и экономической структуры.

Быстрый прирост населения в странах народной демократии после войны повлек за собой увеличение плотности населения. Проведение земельной ре-формы и стремление к развитию промышленности должно было привести к де-мографическим изменениям, а именно к абсолютному и относительному при-росту городского населения. Это явление представляют таблицы: IV — Жители

⁵⁰ Przykładem kraju o niezwykle trudnym problemie siły roboczej jest NRD. Niekorzystna struktura wieku i płci sprawia, iż nie ma perspektyw przyrostu siły roboczej i głównym czynnikiem wzrostu staje się tam postęp techniczny. Por. J. Boroń, *Przemysł i rzemiosło*, w pracy zbiorowej: *Monografia Niemiec współczesnych*, pod red. G. Labudy, t. I pod red. B. Gruchmana i B. Wiewióry, Poznań 1963, s. 69—70. Podobna sytuacja kształtuje się w Czechosłowacji.

деревни и города в европейских странах народной демократии, СССР и в некоторых других государствах в годы 1930—1960 и V — Показатели изменения прироста городского населения в европейских странах народной демократии, СССР и некоторых других государствах, в годы 1930—1960. Хотя уже и в период между войнами намечались в государствах Средне-Восточной Европе тенденции увеличения численности городского населения (нпр. в Польше, Болгарии, Чехословакии и Венгрии), однако темп и масштаб этих изменений после II мировой войны были несравненно больше.

Перемещение населения из деревни в города и процесс индустриализации создали необходимые условия для роста рабочей силы в других, не сельскохозяйственных, отраслях. Изменение структуры размещения рабочей силы стало основным фактором определяющим возможности экономического роста стран народной демократии. Процесс того роста связан с изменениями структуры размещения рабочей силы в не сельскохозяйственных областях хозяйства. Говорят об этом данные таблицы VI — Активно участвующее в процессе труда население в соотношении с общим числом населения. Женщины работающие профессионально и VII — Население активно участвующее в процессе труда с подразделением на профессии. Страны, в которых появлялась тенденция значительно большего относительного прироста рабочей силы в отраслях, причисляемых к т. наз. третьему разряду, чем в производственных (промышленность, строительство), обнаруживали более медленный темп роста по сравнению с государствами, в которых наблюдается прирост рабочей силы в производственных отраслях. Это свидетельствует о серьезной роли фактора труда и структуры размещения рабочей силы в процессе экономического роста стран народной демократии.

Перевела Ксения Клёша

Hanna Jędruszczak

PROBLEMS OF THE SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE
OF THE POPULATION OF EAST EUROPEAN COUNTRIES
AND OF THE U.S.S.R. IN 1930—1960

Summary

Central and Eastern Europe was an area whose population grew in 1930—1960 at a higher rate than that of other regions of Europe. On the eve of the Second World War countries which composed this geographic regions, that is Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria, Yugoslavia, Albania, Lithuania, Latvia and Estonia, constituted 5.6 per cent of the area of Europe and of the Soviet Union (together with its Asiatic territories), while they accounted for 18.9 per cent of the total population of that area.

Enormous population losses sustained by these countries in the war were made up for in the 15 postwar years. In 1960 the European countries of People's Democracy occupied an area of 1,274,600 square kilometers and were inhabited by a population of 117,600,000 or 18.4 per cent of the total population of Europe and of the Soviet Union together. This is illustrated by tables I — Population of the European countries of People's Democracy, the U.S.S.R. and other countries in 1930-60 and Table II — Indices of population growth in the European countries of People's Democracy, the U.S.S.R. and other countries in 1938—60.

Owing to the fact that the frontiers of Europe had been altered after the Second World War, it is difficult to compare the demography and economy of these countries over a long period. The virtually homogeneous national composition of these countries is a new feature. The changed political and government forms became an impulse to the transformation of the social and economical structure.

Rapid population growth in the People's Democracies led to a greater density of population. The land reforms put into effect here and the industrialization effort had to lead to demographic changes and namely to an absolute and relative growth of urban populations. The phenomenon is illustrated by Table IV — Rural and urban populations of the European countries of People's Democracy, the U.S.S.R. and certain other countries in 1930—60 and Table V — Indices of urban population growth in the European countries of People's Democracy, the U.S.S.R. and some other European countries in 1930—60. Although a trend in urban population growth was noted in Central and East European countries before the last war (e.g. Poland, Bulgaria, Czechoslovakia and Hungary) yet the rate and the scope of these changes was incomparably larger after the Second World War.

Population shifts from the village to the city and the industrialization process created a new premise for increased employment in non-agricultural occupations. The change in the employment structure performed the function of a basic factor which gave the People's Democracy a start toward economic growth. The development of this growth was closely related to the system of the employment structure in non-agricultural departments of the economy. These facts are illustrated by the data contained in Table VI — Ratio of employed population to the total population. Women employed — and Table VII — Employed population according to the principal source of income. Countries which showed a tendency toward a greater relative growth of employment in what is called the third sector, than in production (industry, building construction) had a slower growth rate than countries with a larger employment growth in the production branches. This fact points to the important role that the factor of work and of the employment structure plays in the economic growth of the countries of People's Democracy.

Translated by Krystyna Cękańska